

ОДБРАНА

Специјални прилог 196

СТО ГОДИНА ОД СТВАРАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ

**ПОКУШАЈ СРПСКЕ
НАЦИОНАЛНЕ
ИНТЕГРАЦИЈЕ**

Пише др Мирјана ЗОРИЋ

Иза нас је век балканских и светских ратова у којима се, поред ослободилачке, одвијала и борба за национално уједињење и живот у заједничкој – југословенској држави.

Век који је отпочео „отварањем” српског питања, а завршио се крахом југословенске епохе у којој српски народ није успео да залови своје националне интересе у складу са прокламованим ратним циљевима из времена Великог рата, али ни оним које је понудила авнојска Југославија 1943–1946. године. Век испуњен догађајима који ће га трајно обележити: светским и грађанским ратовима, окупацијама, револуцијом, стварањем и разбијањем двеју Југославија, геноцидом, егзодусом, демографском деструкцијом српске нације, перманентним кризама, неоствареним надама, динамичним и недовршеним процесима дугог трајања, дубинским потресима и променама, али повременим успесима на економском, друштвеном и политичком плану.

Сто година је прошло од стварања Југославије. Које су тековине југословенског искуства? Да ли је она била држава „помирења”, или је Србија имала и бољих опција? Да ли је Југославија најскупљи српски експеримент и још једна лекција из историје коју нисмо на време савладали? То су само нека од питања која се данас, сто година од оснивања те државе, постављају пред стручном, али и широм јавношћу. Сећање на Југославију у домаћој јавности истовремено буди и огорченост и носталгију. За једне је то земља због које је победничка српска војска по завршетку Првог светског рата покопала своје ратне заставе и одрекла се сопствене државе, у име оне која ће изневерити интересе српског народа и постати извориште бескрајне и вишедеценијске националне мржње и перманентне друштвене кризе, а за друге то је земља која је српски народ са Балкана „преселила” у средњу Европу и Медитеран и отворила му перспективу за бржи и успешнији развој.

Око заједничке историје југословенских народа у 20. веку сусрећу се лаичка и стручна свест и савест, што је одлика времена у коме се историјско искуство преплиће са осећајем личног искуства и у коме „одвајање” од емотивних погледа на прошлост и рационално сагледавање времена проведеног у заједничкој држави као да још увек није могуће. Зато нам је објективно знање о

Илија Гарашанин

Кнез Михаило Обреновић

прошлости југословенске државе и српског народа у 20. веку данас потребније него икад. Оно подразумева искорак изван „граница” лаичког и генерацијског искуства, ослобађање од упрошћених представа и рационално размишљање о прошлом времену, „јер историја и није

ништа друго”, што би рекао академик Љубодраг Димић, „до стално преиспитивање прошлог у име садашњег и будућег”. У тим координатама треба посматрати и српско питање. Његово решавање, у дугом периоду од почетка 20. века до данас, увек је превазилазило границе Србије, тицало се виталних интереса не само српског већ и суседних балканских народа и држава, изазивало пажњу и реакције великих сила, добијало европске, па и светске размере.

Југословенска идеја и уједињење

Идеја о уједињењу југословенских народа јавила се у првој половини 19. века са развојем нових друштвено-економских односа и распадом феудализма, снажењем грађанског друштва у југословенским земљама и тежњама за политичким и економским осамостаљивањем од Беча и Цариграда. Темељила се на њиховој историјској повезаности и схватању о етничкој и језичкој сродности. Искуство стечено у саставу Хабзбуршког и Османског царства, у сталној борби за очувањем националног идентитета и сопственог етничког простора, показало је да је уједињење превазилазило и саму идеју, прерастајући у реалну потребу југословенских народа за стварањем заједничке државе.

Југословенска идеја егзистирала је у 19. веку у различитим облицима. Од културног и националног препорода, борбе за равноправност језика и аутономију у саставу Аустроугарске, преко стварања југословенске заједнице од народа који су живели у оквиру Монархије, до напуштања те државе, уједињења са Србијом и Црном Гором и стварања самосталне југословенске државе. Слом Аустроугарске монархије у Првом светском рату, те истицање концепта америчког председника Вудроа Вилсона о праву народа на самоопредељење, учинио је реалним то последње решење. То је уједно значило напуштање идеје о реконструкцији Аустроугарске монархије, која је међу силама Антанте егзистирала све до средине 1918. године и учинило да Краљевина Србија буде прихваћена као носилац југословенског програма уједињења.

У Србији из времена кнеза Михаила југословенска идеја имала је две варијанте: источну, која је егзистира-

ла као визија уједињења Срба и Бугара, кроз стварање заједничке државе и западна, као замисао изражена у „Начертанију” Илије Гарашанина из 1844. године, о уједињењу српског народа и стварању југословенске државе под вођством Србије. Иако се тицало углавном Србије и српских земаља под турском и аустријском влашћу, могло би се рећи да је „Начертаније” представљало претечу, односно антиципацију југословенске идеје и југословенског националног програма у целини. У време последњих Обреновића и током балканских ратова 1912–1913. године српска национална политика давала је приоритет ослобађању сународника под османском влашћу у Старој Србији и Вардарској Македонији и њиховом уједињењу са матицом (Краљевином Србијом), да би се у Великом рату српска влада, политичка и интелектуална елита, кроз дефинисање српских ратних циљева, окренула југословенској идеји, конкретно уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца и стварању заједничке државе.

Крајем 19. и почетком 20. века представе о „народном јединству” Срба, Хрвата и Словенаца биле су већ доста распрострањене међу напредном омладином и у круговима југословенски оријентисане интелигенције. У српском друштву „југословенска идеја” постала је популарна после Мајског преврата 1903. године. По завршетку балканских ратова, у којима је стекла велики углед међу Србима западно од Дрине и осталим југословенским народима, Краљевина Србија се од српских интелектуалаца и омладине, пре свега студентске, доживљавала као „Пијемонт југословенства”. За разлику од њих, представници хрватске и словеначке интелигенције заговарали су пре (али и почетком) рата уједињење Југословена у оквирима Хабзбуршке монархије, под условом да добију иста политичка права која су уживали Немци и Мађари.

Захтевали су замену дуалистичког система аустроугарско-југословенским тријализмом. Немали број Хрвата поздравио је окупацију, а затим и анексију Босне и Херцеговине, налазећи у томе јачање југословенског фактора у монархији и почетак њене унутрашње реорганизације, док су многи Срби „пречани” с нескривеним симпатијама гледали у Београд.

Разговори о „југословенском јединству” пре 1914. године вођени су углавном у

омладинским (студентским) и интелектуалним круговима, док се међу политичким структурама у Србији о том питању, како пише историчар Андреј Шемјакин, „није гласно говорило”. Приоритет су имала питања везана за укључење новоослобођених територија – Вардарске

Краљ Александар Обреновић

Македоније и Старе Србије – у државно-правни систем Краљевине Србије и регулисање односа са Црном Гором, након што су две српске државе после балканских ратова добиле заједничку границу. Да су у то време за Николу Пашића били важнији преговори о зближавању Србије и Црне Горе, у поређењу са апстрактним паролама о југословенском јединству, писао је и руски посланик у Београду Николај Хартвиг. Обавештавајући Петроград о почетку тог дијалога, у априлу 1914. године, он је истакао да је „Пашић желео да остави по страни све бриге о 'још неослобођеној српској браћи и целом југословенству' и да размисли о мерама које би што јаче повезале једнокрвне народе (Србе и Црногорце)”. Из тога се може закључити да је уочи Великог рата српски премијер давао предност решавању „унутарсрпских проблема”. За њега је југословенска перспектива била далеко изван „свесрпског” хоризонта. И историчар Милош Ковић тврди да је „југословенска политика у том тренутку била најмање значајан ослонац српске спољне политике. Тек ће јој будућност дати посебну важност”. А та будућност био је – сам почетак Великог рата.

Ратне околности у којима се затекла Србија 1914. године већ у лето исте године довеле су до наглог заокрета у званичној политици њене владе и оријентације ка уједињењу српског са осталим југословенским народима после рата. Са две самосталне државе – Србијом и Црном Гором – српски народ је, иако раздробљен у више држава, био у предности и готово предодређен да око своје матице и у складу са стеченим искуством у претходним ратовима изврши „сабирање српских земаља” и окупи остале југословенске народе око заједничке идеје. У питању је била егзистенцијална нужност, процена (како је говорио Никола Пашић већ 1914. године) да „мале државе” не могу да издрже политичку и економску борбу са великим силама, уверење да токови историје захтевају груписање малих држава, свест да претња пропашћу једино може да буде избегнута уједињењем, убеђење да будућност

Никола Пашић

имају само велике и јаке државе.

Многи српски политички прваци у то време, па и сам Никола Пашић, истицали су да су Срби, Хрвати и Словенци „један народ са три имена” („троимени”, „троплемени” народ), погрешно верујући да такво мишљење влада и међу Хрватима и Словенцима. У новонасталим (ратним) околностима за Пашића је најбоље решење било стварање „једне државе географски довољно велике, етнографски јединствене, политички јаке, економски независне, која би могла самостално да живи и развија се, у складу са европ-

ском културом и прогресом”. Југословенски програм који ће промовисати српска влада 1914. године темељио се на националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца, на које се гледало као на „једноплеменике”. Заједничку државу Никола Пашић је почетком рата видео као једину могућност да се трајно и коначно реши српско питање.

Супротно тумачењу српске политичке елите, у Загребу је преовладало мишљење да Хрвати имају своју националну индивидуалност, као и државотворност, која се потврђује у хрватском историјском и државном праву и манифестује кроз појам „Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације” („Троједнице”) којом су се Хрвати у 19. веку одупирали германизацији и мађаризацији из Беча и Будимпеште. Хрватска и словеначка политика у Првом светском рату одвијала се, заправо, на два колосека. Њихови посланици у бечком парламенту залагали су се за стварање „једне југословенске државне творевине”, али у оквиру Аустроугарске монархије, док су представници Хрвата и Словенаца у Југословенском одбору (формираном на подстицај српске владе 1915. године, од политичких емиграната из Аустроугарске) били за стварање Југославије, „чији

би стожер била Краљевина Србија”. Додуше, неки од њих нису били искрени у свом југословенству. Заговарали су тезу „да су Срби, Хрвати и Словенци један народ са три имена”, иако су знали да такво уверење није преовлађујуће у њиховим националним срединама.

Један од најистакнутијих и најјутицајнијих чланова тог одбора у време његовог формирања, Франо Супило, новинар из Ријеке и бивши посланик у Хрватском сабору, обратио се једном приликом председнику српске владе Николи Пашићу писмом у којем је величао идеју о „троименом народу”.

Само годину дана касније Супило је дошао у сукоб с Николом Пашићем око питања везаних за начин уједињења и будуће уређење заједничке државе и почетком јуна 1916. године иступио из Југословенског одбора. Његово упорно инсистирање на идеји о „троименом народу”, као и неких Словенаца, произишло је, у ствари, из жеље да сопствене народе, чији су се припадници борили у рату на страни поражене Аустроугарске и, с тим у складу, били губитници у том рату, етнички изједначе са Србима чија је ратна перспектива указивала на то да ће се наћи у „победничком табору”. Како су Супило и његови истомишљеници, из тактичких разлога, на домаћем терену употребљавали израз „троимени народ”, тако су у контактима с дипломатским представницима Ру-

СУПИЛО О ТРОИМЕНОМ НАРОДУ

5

У писму које је из Лондона 1915. године послао Николи Пашићу, хрватски члан Југословенског одбора Франо Супило каже:

„Господине предсједниче! Моја вјера и вјера хиљада нас, који стојимо на челу народног јединства јест, да ми Хрвати, Срби и Словенци од Триглава до Тимока сачињавамо један те исти народ са једним те истим језиком, а само са три народна имена”. Износећи „уверење” чланова одбора да српски народ, који је изашао као победник из балканских ратова и храбро се супротставио немачком и аустроугарском хегемонизму у Првом светском рату, треба да преузме „одговорну мисију ослобођења и уједињења три народа”, Супило је у том писму наглашавао да „ова Србија, која је тако лијепо у задњих 10 година, а нарочито кроз ове три последње, доказала да је дорасла оваквој мисији, мора да буде онај државотворни фактор, који ће сабирати и слијевати Јужно Славенство”.

Анте Трумбић

Франо Супило

сије више користили термине „словенство“, „словенска браћа“, „руска браћа“ и друге, уверени да ова велика земља са својим савезницима у Антанти може бити одлучујући фактор приликом решавања послератног статуса Хрватске.

Франо Супило и председник Југословенског одбора др Анте Трумбић су се, између осталог, плашили да Антанта после рата не уступи далматинску обалу Италији, као награду за њено приступање овом савезу. Са пуно „словенске патетике“ Супило се тим поводом обратио руском посланику у Риму Анатолију Крупенском следећом изјавом: „Једино славенско право море јест Јадранско, са изврсно развијеном обалом и са најчешћим славенским живљем. Дијелити, или чак изгубити његову обалу, након оволиких жртава Србије и Русије у овом рату значило би голем пораз цијелог Славенства, а за нас Приморце нарочито убојство“. У нади да ће Руси подржати уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Супило се у фебруару 1915. године нашао у Петрограду. Тамо је био лепо примљен, али је приметио сумњу руских дипломата у погледу стварања југословенске државе, јер њихове народе, како су му они отворено говорили, „деле верске разлике“. Када је и код руског министра спољних послова Сергеја Сазонова уочио „неповерење у југословенски пројекат због конфесионалних проблема“, Супило га је покушао уверити „да је могуће да се католици етапно приближе православцима“. На то је Сазонов, према Супиловим речима, „презриво одмахнуо руком и одговорио да све те комбинације нису ништа док се год папа буде признавао врховном главом цркве“.

Од ватреног Југословена у време српских победа на Церу и Колубари, превртљиви Супило се, после упада аустроугарских и немачких армија у Србију у јесен 1915. године, преобразио у хрватског националисту.

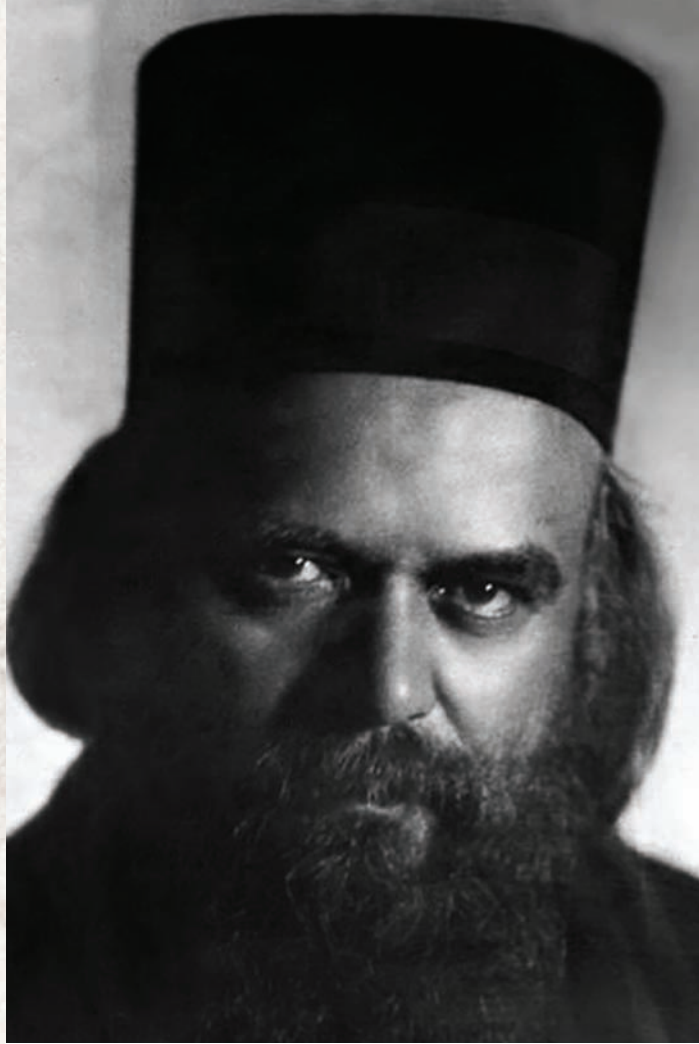
Док је за српску владу и српску политичку елиту уједињење било једино прихватљиво решење, јер би се на тај начин сви Срби нашли под једним државним кровом, југословенско расположење у Хрватској и Словенији у време када је рат отпочињао (1914) готово је сасвим замрло, примећује историчар Љубодраг Димић. Тек у последњим ратним годинама почело се интензивније размишљати о „заједништву“, када је, ако је веровати проценама Беча из средине 1918. године, готово 100% Далматинаца и 60% Хрвата и Словенаца желело заједничку државу. На њихово опредељење утицао је пре свега страх од германске и италијанске „опасности“, социјалних немира, анархије, као и убеђење да једино српска војска и дипломатија могу сачувати територију Словеније и Хрватске од комадања намењеног губитницима у рату.

У том контексту, у условима када се југословенска идеја и југословенска држава данас највише оспоравају у Хрватској (и тумаче као великосрпска творевина), историчар из Загреба Твртко Јаковина признаје да је „Југославија била најбоља историјска опција за Хрвате, јер су све друге опције, дугорочно, биле изразито штетне за хрватски национални интерес“. Формирањем Југославије спречено је стварање „Велике Србије“, тврди Јаковина и објашњава да би делови данашње Хрватске, понудом коју је „добио, па одбио“ председник српске владе

Никола Пашић, припале Србији: „Да је Пашић прихватио понуду Антанте из 1915. године (Лондонски уговор – прим. аутора), државни простор Јужних Словена изгледао би знатно другачије, а Хрвати вероватно никад не би успели остварити своју националну, политичку и културну аутономију. Без Југославије простор хрватских земаља остао би расцепкан на неколико делова и подељен између Србије, Италије, Аустрије и Мађарске и питање је да ли би и један део (макар некакав делић територије између Загреба и Ријеке који би био под влашћу банске владе у Загребу) имао елементе хрватске државе, или би и он био припојен Аустрији, или Мађарској. И питање је би ли та територија, с тако малим и неразвијеним народом, икад имала магнетску способност привлачења осталих елемената који би завршили у Италији или Србији”, пита се хрватски историчар. Изјавом коју је дао хрватским медијима 2014. године, како су Срби 1918. спасили Хрвате („јер да Хрватска није ушла у прву Југославију данас не би постојала”), Твртко Јаковина је изазвао буру негодовања у хрватској јавности, у којој сећање на Југославију деценијама буди негативне емоције, а мотиви за њено стварање потискују се дубоко на маргине историје.

Нишка декларација

Већ почетком Првог светског рата српска званична политика прокламовала је идеју о стварању Југославије као свој ратни циљ. Генерал Панта Драшкић у својим мемоарима

Владика Николај Велимировић

Јован Цвијић

пише како је 29. јула 1914, на једном ручку коме су, поред бројних званица, присуствовали Јован Цвијић и Николај Велимировић, Цвијић упитао Николу Пашића: „Шта мислите господине председниче, ако се рат сврши повољно по нас куда ће ићи савремена граница државе?” Пашић је на то одговорио: „...Ако Бог да, те се све добро сврши, онда рачунам, да ће наша граница бити негде на линији Клагенфурт – Марбург – Сегедин, а ако пропаднемо, имаћемо ту утеху да смо у лепом друштву пропали”.

У инструкцијама српском посланику у Русији Мирославу Спалајковићу од 21. септембра исте године, Пашић је описивао границе те будуће државе: „И ако још није наступило време да се просуди питање о томе, којој држави има да припадне ова или она територија након коначне победе над непријатељем, сматрам ипак нужним да на време обратим Вашу пажњу на наше аспирације, да се узмогнете истим руководити лично у Вашим разговорима у дипломатским круговима гледе тежњи других држава. Сада чиним то у кратко, а касније послаћу Вам подробније инструкције са историчким подацима о српско-хрватским земаљама, за којима тежимо. Ако рат сврши онако, како желимо, и Аустроугарска буде коначно побеђена, тад ће се наше претензије распостранити на следеће земље и границе: Банат у оним границама у којима српски елемент представља већину становни-

штва, са стратешким границама на истоку, према Румунији. Претпостављам, да ова граница има да се протегне и на истоку од Дунава више Оршаве, горњим хрптом до Мароша, остављајући Лугош, Липе и Арад Румунији, а Темишвар Србији, па даље овом реком до њеног ушћа у реку Тису и до ушћа ове у Дунав, затим Дунавом до тачке северније од Оршаве, где почиње граница. Ово представља већи део старе српске Војводине с војним границама према Дунаву. Од ушћа Мароша у Тису граница има да иде на запад тако, да би нама припала Суботица (Сабатка) и Баја, до Дунава, затим равном линијом на запад до Драве, па даље горе током Драве до ушћа реке Муре, затим реком Муром до Лајбница, и даље вододелницом обухватајући Крањску и спуштајући се у Истру. Последња могла би се поделити с Италијом, ако би ова неодложно иступила против Аустро-Угарске. Напокон упозоравам Вас, да је Банат са горе означеним стратешким границама према Румунији потребан Србији, јер она без тих граница не може с успехом штитити ни Банат, ни стони град Београд”.

У дефинисању српских ратних циљева значајну улогу имао је и српски посланик у Паризу Миленко Веснић, један од најспособнијих и најдалековидијих српских политичара тог времена. Слутећи да рат који је био у току није последњи рат против Немачке, Веснић је увиђао велику опасност од њене реваншистичке политике у случају да силе Антанте изађу из рата као победнице. Зато је сматрао да је „потребно имати у југоисточној Европи бар једну доста јаку државу, која ће моћи одупрети се с једне стране германској навали, а са друге стране бити у стању бранити се од савеза који ће потпомагати Немци, а вероватно и Талијани”. Веснић је ове идеје саопштио савезничким дипломатама у Паризу, а изложио их је 14. септембра 1914. и председнику Француске Републике, на кога је снажан утисак оставила идеја српског посланика да је Југославија потребна Европи због будућег ратног савеза Немачке и Италије.

Веснић је средином септембра 1914. године обавештавао из Париза о својим активностима и српског премијера: „Ја већ дејствујем колико могу како код овамошње владе, тако и код амбасадора руског и инглеског у том смислу да нова ситуација на европском југоистоку захтева и нови распоред сила, па према томе и сасвим нове погледе. Чак и после ослабења Аустрије и Немачке остаће 60–70 милиона Немаца, против којих ваља имати на југоистоку једну довољно јаку државу, која ће им се на тој страни моћи одупрети бар приближно истим успехом, с којим ће то учинити Француска на западу, Инглеска на мору и Русија на североистоку (...) Ја пак тврдим непрестано, и где год стигнем, да мира у Европи неће бити, докле се Српство потпуно не уједини, и то у најширем смислу речи. Приметио сам да је на г. Поанкареа утицао нарочито аргумент, да Србија ваља да буде што јача и због Италије! Овај аргумент, разуме се, не би требало истицати у јавности, па се њиме не би ваљало служити ни пред Инглезима”.

Ова „музика будућности”, како је своје идеје једном каснијом приликом назвао и сам Веснић, била је и један од „адута” српске дипломатије против савезничког притиска на Србију да се окрене обнови бал-

канског савеза из 1912. године и територијалним уступцима Бугарској, како би она пришла Антанти. То није значило само успостављање политике савезништва и пријатељства с Бугарском, уз услов поделе Македоније, већ и ограничавање српских ратних циљева на источни Балкан, као и притисак да српска влада дозволи политичку арбитражу великих сила по питању будућности Србије. Иако је на почетку и сам био поборник балканског савеза, у новонасталим условима Пашић се окренуо повољнијој опцији – југословенској идеји.

Да би спречила да савезници, користећи тежак положај српске војске у јеку Колубарске битке, условљавају Србију решењима која су била против њених интереса, српска влада је одлучила да истицањем југословенског уједињења као приоритетног циља српске државне политике у време и по завршетку Првог светског рата, доведе силе Антанте пред свршен чин. Садржај Нишке декларације недвосмислено говори у прилог томе: „...Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Сјајни успех који има да крунише ово војевање, искупиће обилато крваве жртве које данашњи српски нараштај подноси. У тој борби српски народ нема избора, јер се између живота и смрти не бира. Он је на њу принуђен и водиће

НОТА О РАТНИМ ЦИЉЕВИМА

У циркуларној ноти српског Министарства спољних послова од 4. септембра 1914. године, уобличеној на основу мишљења групе истакнутих српских угледних јавних радника и научника о ратним циљевима Србије, писало је: „1) На Балкану је потребна једна јака држава ради очувања будућег мира на Балкану и у Европи; 2) Та држава треба да буде Србија са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком; 3) Она ће чувати равнотежу у Јадранском мору, па дакле и у Средоземноме; 4) Бугарска може ући у заједницу са том државом на основи федералистичкој или другој сличној”.

У том документу, у коме се ратни циљеви будуће победнице у Првом светском рату први пут појављују тако дефинисани, тврдило се да би само таква држава („ако би у њен састав ушли сви Срби и сви Хрвати и сви Словенци”) могла да одговори циљевима Тројног споразума и буде гаранција дуготрајном миру на Балкану и у Европи, као и да задовољи „опште словенске интересе” и „посебне циљеве руске политике” на Балкану.

Краљ Александар Карађорђевић

је са онаквом истом несаломљивом енергијом с каквом се пре сто година борио за свој васкрс из Косовске гробнице...”

Српски премијер је већ 20. августа 1914. године свим посланицима у иностранству упутио меморандум у коме је образложио ратне циљеве Србије и потребу за стварањем југословенске државе. У том документу, са чијим ће садржајем бити упознати и членици Антанте, стајало је да би та држава, од 15 милиона становника, економски и војнички била спремна да буде један од стубова стабилности у послератној Европи. Српско министарство спољних послова окупило је 29. августа исте године једну групу угледних јавних радника и научника (међу којима су били и професори Александар Белић, Јован Цвијић, Љуба Стојановић, Станоје Станојевић, Стојан Новаковић, Никола Стојановић, Слободан Јовановић, Јован Радоњић и др.), који су имали задатак да научно образложе и презентују јавности већ раније формулисано опредељење владе да се циљ рата гради на југословенској идеји.

Српска влада је на тај начин намеравала да одврати Русију и остале савезнике од притисака везаних за стварање балканског блока са Бугарском, сугеришући сасвим другачија решења од оних које су нудиле силе Антанте. О томе је професор (правник и историчар) Слободан Јовановић, савременик и добар познавалац односа Србије са њеним савезницима, писао: „Руска

дипломатија која је бранила наше интересе у Далмацији (реч је о одредбама Лондонског уговора из априла 1915 – прим. аутора), није их бранила и у Македонији. Њена је крајња намера била да српско-бугарско супарништво отклони на тај начин, што ће Србима дати Босну и Херцеговину, а Бугарима бар већи део Македоније. Русији су требали и једни и други: Срби, да јој отворе излаз на Јадранско море, а Бугари да јој отворе излаз на Јеђејско море”.

Колико је стварање југословенске државе било дубоко уткано у српску спољну политику на почетку рата види се и по томе што је свако друго решење, а пре свега притисак на Србију да напусти југословенску оријентацију и приступи обнови балканског савеза, уз нагодбу са Бугарском, између осталог, било повезивано са „претњама” о склапању сепаратног мира између Србије и Аустроугарске. Наиме, сепаратни мир је имао једну другу димензију, али је у овом случају послужио као покушај да се савезничким државама предочи и таква могућност, како би одустале од притисака на Србију. Руска влада је 9. новембра 1914. била обавештена о саветовању одржаном у српској влади коме су присуствовали регент Александар и поједини генерали. Тада се Србија налазила у тешком положају, на почетку треће аустроугарске офанзиве на Дрини која је запретила војничком катастрофом српске војске, па је Врховна команда предлагала да влада од Аустроугарске затражи сепаратни мир или објави престанак одбране земље. Идеја о сепаратном миру, која је имала своје заговорнике у врху српске војске, послужила је овога пута као средство да се Русији стави до знања да се у најтежој ситуацији од Србије „тражи да Бугарској, која је издала словенску солидарност, уступи земљиште толико пута натопљено српском крвљу”.

Руски министар спољних послова Сазонов обавестио је о томе руске савезнике 12. новембра 1914, преносећи им да су српски генерали тражили мир, а Пашић, наводно, претио оставком. Претња сепаратним миром није остала без ефекта, иако Русија није одустајала од својих идеја о обнови балканског блока и територијалним уступцима Бугарској.

Осим претње сепаратним миром, други начин да се избегне опасност руског и савезничког притиска на Србију била је идеја да Пашић лично отпутује у Петроград и разговара са руским царем, али до реализације те идеје није дошло. У сваком случају, спољни притисци нису утицали на континуитет српске политике, која је почетком децембра 1914. године водила ка коначном уобличавању основних претпоставки за стварање југословенске државе, које ће касније (1915) користити и српској дипломатији да у великој мери неутралише нови притисак савезника око рестаурације балканског блока и успостављања равнотеже из 1912. године.

У данима када се припремало усвајање Нишке декларације, Србија и њена војска налазиле су се у крајње незавидној ситуацији. Колубарска битка је била пред неизвесним исходом, одлучивало се о судбини српског народа и његове државе, а у Београду се 2. децембра завијорила и аустројска застава. Међутим, ка-

да је српска влада 7. децембра изашла пред Народну скупштину са Декларацијом и гласовима готово свих посланика добила пуну подршку за своју југословенску политику, на помолу је била велика победа којом ће бити крунисан успех српске војске у првој ратној години против Аустроугарске. Садржај Нишке декларације, одмах по њеном усвајању, саопштен је и посланицима држава Антанте у Нишу, чиме је овај документ добио званични карактер и међународну тежину.

Истицање југословенског питања од стране српске владе на самом почетку рата носило је у себи још једну важну димензију, а то је покушај да се Аустроугарска изнутра подрије и ослаби. Није тајна да је у борби са својим моћни суседом српски премијер рачунао на њене југословенске поданике као на потенцијалне савезнике и својеврсну „пету колону“ у немачко-мађарској позадини. Према речима Пашићевог секретара Милана Гавриловића, декларација о војним циљевима Београда имала је за циљ „да се ослаби морал Хрвата и Словенаца у аустроугарској војсци...“ Без обзира на то што су се Хрвати, Чеси, Словаци, па и не мали број Срба из Царевине, борили у аустроугарској војсци на Церу, Дрини и Колубари, идеја је била да се ти народи окрену ка словенској Србији, чиме би војна снага Црно-жуте монархије била битно смањена. Уместо подређеног положаја у туђој држави, Хрватима је, пре свега, али и осталим Југословенима у Аустроугарској, нуђена идеја српско-хрватског јединства и стварања заједничке државе равноправних народа, што је свима требало да буде највећи идеал.

Што се Србије тиче, са остварењем југословенског ратног циља она би задовољила и своју животну потребу за рушењем Аустроугарске монархије, која је као велики и агресивни сусед деценијама представљала претњу њеном опстанку и препреку остварењу њене националне мисије – ослобођења и уједињења јужне словенске браће. Током читавог рата српска влада је истицала југословенски програм као најбоље решење за „српско питање“. У то име биће одбачен и Лондонски уговор из априла 1915. године, којим је нуђено проширење Србије на Босну, Херцеговину, Славонију, Срем, Бачку, јужну Далмацију, северну Албанију, али и одрицање од дела територија у Македонији и Банату и њихово уступање Бугарској и Румунији.

Неискреност Југословенског одбора

Ратни циљеви Србије поставили су основе за сарадњу између српске владе и југословенске политичке емиграције из Аустроугарске, окупљене око Југословенског одбора у Лондону (основан почетком маја 1915, на иницијативу српске владе), која је била спремна да се бори за стварање заједничке југословенске државе. Представници аустроугарских Југословена радо су се одазвали позиву српске владе да се заједно боре за циљеве прокламоване у Нишкој декларацији. Ослањајући се на идеју „народног јединства“ Срба, Хрвата и Словенаца, чланови Одбора су прихватили раз-

бијање Аустроугарске као свој главни циљ, изјаснили се за отцепљење југословенских земаља и њихово уједињење са Краљевином Србијом у оквиру заједничке државе.

Посланик Краљевине Србије у Лондону Јован Јовановић Пижон записао је у свом „Дневнику“ речи председника Југословенског одбора др Анте Трумбића, како су његови чланови који су представљали Хрвате и Словенце за то „да иду са Србијом, ако се све територије хрватске и словеначке уједине“. Иза тога је стајала намера да се унутар уједињене државе консолидују све до тада подељене хрватске и словеначке земље, о чему је писао и др Никола Стојановић, адвокат и публициста родом из Мостара и један од оснивача Југословенског одбора: „Трумбић је вероватно имао, као што је доцније признавао, основну идеју да Хрвате окупи у једној држави а то је, према политичкој ситуацији, могло бити само у Југославији“. Још радикалнији у тој идеји био је један од водећих поборника југословенског покрета међу Хрватима, Франо Супило: „Он хоће да очува, по сваку цену, јединство хрватско (...); он и његови једномишљеници хоће да се плебисцитом реши судбина свих југословенских земаља које су биле под Аустроугарском. Ма на коју се страну одлучиле, било за Аустрију, било за Србију, он хоће да су те земље заједно“, тврдио је Стојановић, закључујући: „Ствар је разумљива, са чисто племенског и ужег становишта“, али „право југословенско гледиште то сигурно није“. У разговору са Павелом Николајевичем Миљуковим, чланом делегације руске Државне думе у Лондону, Супило је почетком 1916. године изјавио „да

Никола Пашић и Анте Трумбић

би се Хрватска, кад би била слободна изјаснила против сједињења са Србијом”.

Такав приступ потенцијалном уједињењу са Београдом, који су исказали челници хрватско-словеначке „унионистичке” емиграције сабране у Југословенском одбору (Трумбић, посебно Супило), указивао је на привремену карактер њеног савеза са српским властима. Ту врсту утилитаризма, замаскираног гласним изјавом о „братству и јединству”, тврди руски историчар Андреј Шемјакин, одавно је приметило „проницљиво око руске дипломатије”. Руски конзул у Питсбургу Георгије Чирков обавестио је руску амбасаду о југословенском конгресу који се састао у овом граду 1916. године, а који је ујединио српске, хрватске и словеначке емигранте у Северној Америци око идеје ослобођења и стварања јединствене државе у свом европском завичају. Описујући члана Југословенског одбора, америчког Хрвата Анту Бјанкинија, као „убеђеног и веома активног поборника идеје ослобођења Југословена од аустро-мађарског старатељства”, конзул је из разговора с њим стекао утисак „суштинске претежње његових убеђења на ону страну која приметно одступа од потпуног јединства Југословена”, у страну „крајње националних стремљења хрватско-словеначке групе”. Руски посматрач је приметно и општи „уздржан однос према Србији, који је доминирао у овдашњем југословенском покрету”, као и „негативну реакцију тамошњих Срба”, који су сматрали да ту уздржљивост треба приписати „искључиво притиску Хрватско-Далматинаца, који само успешно користе Србију”.

Слично Чиркову, и руски посланик у Буенос Ајресу Евгеније Штејн извештавао је 21. новембра 1916. године о опасности од раскола у југословенској заједници у Аргентини, јер многи њени православни чланови „сумњају у Централни Југословенски Одбор у Лондону који усмерава цео свесрпски покрет ка својим себичним плановима у корист само једне Хрватске и уопште аустроугарских земаља и који је у некаквој игри жмурки са садашњом законитом српском владом”.

Имајући у виду такву (партикуларну) „југословенску” линију Хрвата и Словенаца, није необично што је између њих, с једне и „Србијанаца”, с друге стране, у условима јавно изражене воље за јединством, од почетка постојало скривено супарништво по питању ко ће бити „хегемон уједињења” и какав треба да буде модел тог уједињења? То супарништво имало је дубоке корене, који су избили на површину почетком пролећа 1916. године када је Србија била окупирана, а њен краљ, престолонаследник, влада и војска налазили се у изгнанству на Крфу. Од тог момента, по мишљењу вођства Југословенског одбора, Краљевина Србија и југословенске области Аустроугарске биле су једнаке по свом политичко-правном статусу, па су и његове амбиције значајно порасле, о чему сведочи „Накнадни меморандум Југословенског одбора” предат француским властима 13. марта 1916. године. У њему су чланови Одбора тражили да Антанта призна тој организацији, као политичком органу, „равноправност по тежини и значају српској влади”, што би Србију лишило статуса јединог југословенског „Пијемонта”. Уз то, као центар уједињења нудио се Загреб, уместо Београда. У интервјуу француском листу „Eko de Pari” од 20. марта, Трумбић је поновио своје захтеве да Хрватска добије статус другог „Пијемонта”, истичући у вези с тим да „нема више слободних Срба и таквих Срба, Хрвата и Словенаца, које не би тек требало ослободити”.

У Нишкој декларацији српска влада је као један од главних циљева (уз „уједињење”) прогласила и „ослобођење” аустроугарских Југословена – сопственим снагама. Током рата, посебно у периоду од 1917. до 1918. године, тражила је од Антанте да то прихвати и њеном циљу да међународни легитимитет. Како је истицао Никола Стојановић, „Пашић је желео решење југословенског питања на основу права које би савезници признали Србији – да ослободи југословенске крајеве”. Зато потези хрватских и словеначких политичара нису „радовали” српског премијера, који је улогу Југословенског одбора доживљавао на потпуно другачији начин, не желећи да прихвати ту емигрантску организацију као легитимног представника аустроугарских Југословена. Будући да је „старатељство” над Србима, Хрватима и Словенцима Дунавске монархије сматрао „прерогативом” државног врха Србије, Пашић је избегавао озбиљније везе и договоре са Трумбићем. Отуда се намеће питање шта је навело српског премијера у лето 1917. године да промени свој однос према Југословенском одбору и успостави званичан контакт са њим? Руски историчар Шемјакин тврди да постоји „најнепосреднија” веза између овог Пашићевог корака и пада царизма у Русији 1917. године.

Нови стратешки савезници

Пре Фебруарске револуције 1917. године српска влада и њен премијер највише су се ослањали на Русију, верујући се да ће једино она бити у стању да наметне решавање аустроугарског питања и заштити интересе Краљевине Србије крајем рата: „Ми знамо да српском елементу на Балканском полуострву не прети никаква већа опасност, но једино од Аустроугарске, и да нас може у томе само Русија бранити, јер у томе брани и своје интересе”, говорио је тим поводом Никола Пашић. То је потврдио и након своје посете Петрограду у пролеће 1916. године, преносећи утиске „да ни у једном питању нема са руске стране тешкоћа”. У то време поштовање према српском премијеру и његов престиж у Русији достигли су врхунац. Један од чланова Југословенског одбора, Франко Поточњак, констатовао је почетком 1917. године како „од свих српских дипломата само један Пашић ужива у Русији неограничено поверење”.

Пашић је, како пише Слободан Јовановић, био свестан чињенице да царистичка влада у Русији није желела заједничку државу Срба и Хрвата: „Делом православна, а делом католичка, та би држава била слабије привезана за Русију, него једна чисто православна Србија. Све докле је трајала царистичка влада”, тврди Јовановић, „Пашић је избегавао да ишта са Југословенским одбором углави и потпише”. Међутим, након Фебруарске револуције 1917. године, „од када је руски глас изгубио своју тежину и значај у решавању међународних проблема, постало је очигледно”, писао је Пашић регенту Александру августа 1917, „да се наши остали савезници: Француска, Енглеска, а посебно Италија, ни најмање не старају о српским интересима”. Шта је Србији преостало у оваквој ситуацији већ да следи савет свог представника при француској Врховној команди генерала Михаила Рашића регенту Александру од 20. марта 1917. године: „Не треба се варати Ваше Височанство, сад кад немамо потпору у великом ауторитету Руског Цара Николе, морамо се сами потрудити”. Пашић је на тај начин био приморан да мења дотадашњу оријентацију своје владе, па је у Југословенском одбору пронађен нови стратешки савезник. Уместо Русије, Крфска декларација је имала за циљ да пред владама Антанте у јулу 1917. године званично постави аустроугарско питање. Овим документом, који је српска влада доставила савезничким владама, званично је промовисан заједнички, југословенски пројекат иза кога је стала нова политичка коалиција – српска влада и Југословенски одбор у Лондону.

Професор Слободан Јовановић тврди да је Пашић потписао Крфску декларацију како би код Енглеза и Француза поколебао веру у могућност одржавања Аустрије, али да „од те Декларације није мислио даље ићи”. На другој страни, Југословенски одбор је желео да, у духу поменуте декларације, уреди своју сарадњу са српском владом, али показаће се да је то било тешко изводљиво. Хрвати из Одбора нису пристајали да

Слободан Јовановић

буду подређени српској влади, а Пашић није пристајао да то политичко тело од савезника буде признато за представника аустријских Југословена јер у том случају, додаје Јовановић, „ни аустријске Србе не би више представљала српска влада, него Југословенски одбор”. Осим тога, Пашић је био свестан опасности која му је претила од отворене спреге политичке опозиције у Србији (самосталаца) и Југословенског одбора, која је имала за циљ да му истргне из руку вођење спољне политике, као и да угрози његов углед у српском народу и позиције странке којој је стајао на челу.

Након збацивања царистичког режима у Русији, нови режим у Петрограду (на челу са Привременом владом Георгија Лавова, потом, Александра Керенског) није одговарао српским властима и Пашићу лично, јер се, како је писао српски посланик у Лондону Јован Јовановић, „на Русе није више могло са поузданошћу рачунати”. У историографији се спекулише да је Пашић зазирао од шефа дипломатије нове Русије (после Фебруарске револуције) Павела Миљукова, за кога се знало да је као вођа руских либерала био прозападно оријентисан и да је био отворени бугарофил и србофоб још у време балканских ратова. Зато је разумљиво да су односи између двојице политичара били јако хладни када је Пашић одбио да прими Миљукова 1913. године у Београду, у својству члана мисије фонда Карнеги. Осим тога, српски лидер се бојао да ће Миљуков предузети одређене мере како би обезбедио излазак Бугарске из рата (у коме је учествовала на страни Централних сила), са читавом окупираном територијом у

Македонији. Никола Б. Поповић је у својој монографији „Србија и руска револуција 1917–1918. године“ објавио податке о тајним контактима Бугара и Руса у Швајцарској и Норвешкој и с правом је закључио да су „страховања српске дипломатије да ће Миљуков наставити бугарофилску политику била оправдана“. И Јован Јовановић је нешто слично забележио у свом дневнику: „Миљуков је био човек који има свој програм у светској, руској и балканској политици. Балканска политика: 'Македонија–Бугарској', а Срби и Хрвати у једну државу“.

Када је у питању улога Павела Николајевича Миљукова у контексту односа српске владе и Југословенског одбора, позваћемо се поново на мемоаре добро информисаног и проциљивог Николе Стојановића, који о томе пише: „Колико је за Пашића било незгодно, толико је за Трумбића згодно, што би се југословенско питање расправљало без учешћа царске Русије, на коју се Пашић до сад једино ослањао“. Миљуков (западњак, либерал и србофоб) у овом случају је одрадио веома користан посао за хрватску политичку емиграцију. Није му узалуд Супило, честитајући ступање на дужност министра иностраних дела Русије, упутио комплименте: „Поносу и прваку интелектуалца цјелога Славенства, поборнику и мученику за народна и човечја права, великоме душевном архитеку нове свјеже

Русије; учитељу и вођи младих и будућих генерација Руса и осталих Славена; великоме пријатељу и заговорнику Хрвата, њиховом милом савјетнику и госту; пријатељу и будућем успоставитељу и покровитељу споразума, мира и љубави међу свима балканским Славенима“. Такво величање руског дипломате није било без разлога.

Крфска декларација

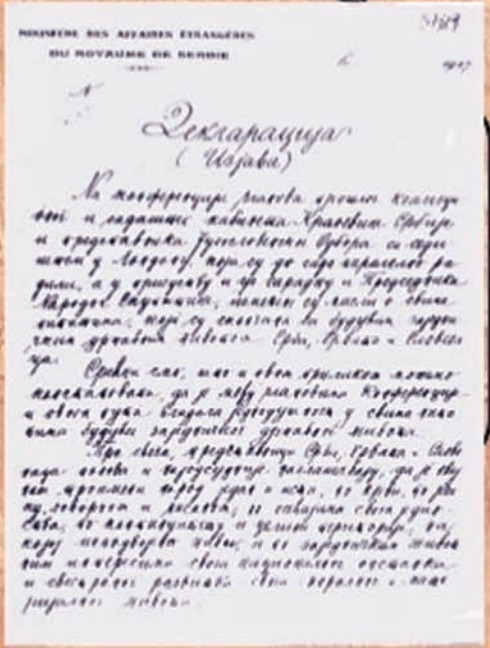
Посебно важан чинилац који је утицао на српску владу на Крфу и њеног премијера да крену у правцу зближавања са Југословенским одбором везан је за јачање социјалистичко-пацифистичког крила у руском револуционарном покрету током 1917. године. О томе је Привремена влада (Александра Керенског, састављена од либерала и социјалиста) свакако морала да води рачуна када је у лето исте године, преко министра спољних послова Михаила Терешченка, који је заменио Миљукова, предложила да се сви савезнички уговори ревидирају, сходно принципима које је истакла руска револуција. За поједине историчаре ова иницијатива је била један од мотива српске владе за потписивање Крфске декларације. О томе сведочи и строго поверљиви телеграм Јована Јовановића из Лондона, који је послао српској влади 26. јуна (у време Крфске

Крфска декларација

- Јуна 1917 одржан састанак српске владе и Југословенског одбора.
- 20. јула 1917. усвојен је документ „Крфска декларација“.
- Дефинисан назив државе(Краљевина СХС) као уставна, демократска и парламентарна монархија у којој су равноправни „племена троименог народа“, ћирилица и латиница, три вере(православна, католичка и мухамеданска).

конференције): „Влада руска наваљује све више да се изврши ревизија свих уговора савезничких, закључених за време рата. Сви осим Италије пристају на то. С обзиром на ту околност, на држање Италије према нама и уопште на маневре Аустро-Немачке у погледу мира без анексије и оштете ратне, на потребу да не остане никаква сумња код наших саплеменика о политици Србије, на непредвиђене евентуалности рата, које могу наступити изненадно, потребно је изаћи што пре пред наше савезнике отворено са нашим гледиштем како у погледу циљева, тако и са нашим захтевима и целим проблемом нашег уједињења“. Занимљиво је да је десет дана од пријема ове депеше Крфска декларација била потписана. Јован Јовановић је још у септембру 1916. године предлагао принцу-регенту да се без одлагања, у виду конкретног програма, формулише читав комплекс „југословенских претензија“ Србије: „Потребно је имати готов пројекат за уједињење (облик владавине, политичке установе и права, вера, језик, итд.), како би га примиле силе Споразума пре него се састане Конгрес за мир, иако смо далеко од тога“. Никола Пашић у том тренутку није обратио пажњу на овај предлог и тек је у априлу 1917. године (после руске Фебруарске револуције) позвао чланове Југословенског одбора на Крф.

Садржај Јовановићеве депеше из јуна 1917. године указује да је српска влада могла знати, или је наслућивала, да се воде сепаратни преговори између новог аустријског цара Карла Хабзбуршког са Антантом, током којих је Беч предлагао обнову Србије после рата и обезбеђење њеног излаза на море преко албанског приморја. Да су се ти преговори завршили успешно,

сва југословенска маштања српских политичара (српске владе) и Лондонског одбора остала би без резултата. На другој страни, процес политичке либерализације који је захватио Аустрију након смрти цара Фрање Јосифа у новембру 1916, сазивање Рајхсрата (Парламента) у Бечу и доношење Мајске декларације Југословенског клуба 30. маја 1917. године, која је садржала позив ка уједињењу свих територија Аустроугарске насељених Словенцима, Хрватима и Србима у самосталну јединицу царства с оним истим правима која су имале Аустрија и Мађарска, нису могли да прођу незапажено међу српским политичарима. Све је то захтевало хитне, превентивне кораке. У време дугих спорења са члановима Југословенског одбора на Крфу, Пашић би тим поводом посебно наглашавао да „ако Аустроугарска примети да нема слоге између нас, она ће цео програм наш и још више сад дати, пре него пропасти, па чим дође време опет претити“. Отворено је признавао „да му је једини страх био – тријализам“. Зато је, страхујући да сменом монарха у Бечу не дође до реформи које би поправиле статус југословенских области, српска влада настојала да их предупреди, обезбеђујући сагласност чланова Југословенског одбора око доношења Крфске декларације.

Јовановићева претпоставка о „непредвиђеним евентуалностима рата које би могле наступити изненадно“, садржана у поменутој депеши од 26. јуна 1917. године, тичала се низа неповољних ратних околности у којима се наша Европа у лето 1917. године, тј. готово безизлазне ситуације војске држава Антанте на фронтovima. „Крај рату још се не види“, записао је Јовановић у јуну 1917. године. Положај на фронтovima и у њиховој позадини за савезнике је био готово очајан. У

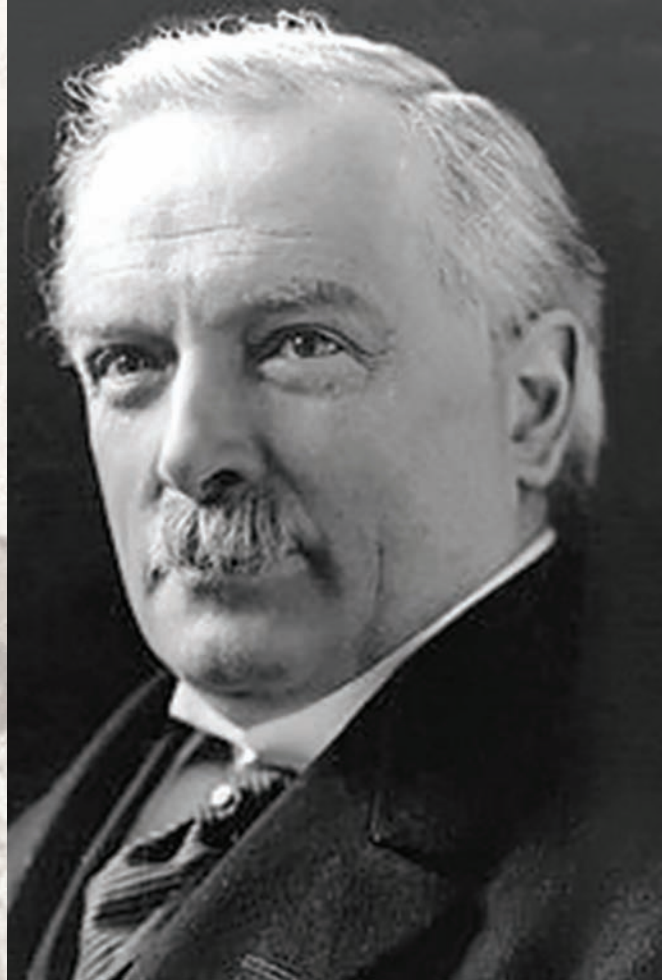
Потписивање Крфске декларације

пролеће 1917. Французи су предузели офанзиву код Ремса-Соасона, али су жестоко потучени, подневши притом огромне губитке. Неуспех је довео до јаког антиратног покрета у позадини, који је угушен драконским мерама. У таквим околностима Никола Пашић је у јулу 1917. године писао регенту из Париза: „Током својих сусрета са виђеним политичким личностима, ја сам приметио јаку депресију духа, следствено нико не жели говорити ни о чему осим актуелних питања, стојећих на дневном реду. Сада нико више не размишља шта ће бити са Аустријом – нестане ли она или само да се смањи у размерама. Никад нисам раније од француских политичара чуо ништа друго него мисао, да Аустроугарску треба уништити. А сада се чују гласови да се она ипак треба сачувати, да би се обезбедила нека равнотежа европских држава, како је мени рекао председник скупштине Дешанел. Тренутна ситуација је следећа – вера у потпуну победу над Немачком јако је ослабила“. Истог месеца Јован Јовановић је о свом разговору с Пашићем записао: „Много је више песимиста и чини му се да су свуда сад уморни од рата и да је то опазио нарочито у Француској. Помишља само на ресторацију Србије“.

Као последица слабљења вере (у изгледан завршетак рата) код савезника, у пролеће-лето 1917. године и код Срба је наступио пад морала. На Крфу у исто време „дух војника је пао и очај је обузео све. Крај рата се не да догледати и повратак у земљу изгледао је безнадежан. Неколико људи је извршило самоубиство (...) Један православни свештеник се обесио. Жудња за завицајем била је неиздржива“.

Поводом стања на Солунском фронту – после избијања српске војске крајем 1916. готово на границе Србије и ослобађања Битоља, праћеног огромним губицима – председник српске владе обратио се лично регенту: „После последњег неуспелог покушаја, после последње офанзиве, кад сам ја са осталим министрима дошао у Солун, нашао сам депресију код све војске“. У том тренутку, када се чинило да више није било ни наде, ни вере међу српским војницима, потписана је Крфска декларација.

Крфска декларација је за Николу Пашића, цитираћемо поново Слободана Јовановића, представљала само последицу промене спољнополитичке ситуације у Европи 1917. године; од потписане заједничке изјаве он није ишао даље у сарадњи са Југословенским одбором, настављајући са политичким маневрима у складу са новонасталим околностима. У складу с тим, није изненађујућа ни његова (изнуђена) сагласност с краја 1917. године по питању могућег референдума у југословенским областима Аустроугарске („треба радити и спремат се за евентуални плебисцит“), чију је идеју раније у потпуности одбацивао. Нови заокрет од прокламоване „заједничке“ линије на Крфу Пашић је направио почетком 1918. године, када су се Велика Британија и САД преко својих лидера изјасниле за очување федеративне Аустроугарске. Реч је о говору британског премијера Лојда Џорџа у Доњем дому 5. јануара и „Четрнаест тачака“ Вудроа Вилсона од 8. јануара, где се у 10. тачки предлагало да „народ, чије место међу народима желимо да заштитимо и осигурамо, треба да добије најслободнију прилику за аутономни развој“.

Британски премијер Лојд Џорџ

Реагујући на те предлоге, Пашић је наредио српским посланицима у Лондону и Њујорку да поставе питање Босне и Херцеговине, да би се у таквој ситуацији за Србију обезбедио бар изванредан уступак. Притом, настојао је да ову иницијативу сачува у тајности од Југословенског одбора: „Наша браћа придржавају се става: Све или ништа“, писао је Пашић. „Тај њихов став је себичан, јер захтева да и други пате, кад пате они“. Мислио је, притом, на евентуалну могућност издвајања Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске, у којој би Хрвати и Словенци у новим околностима били принуђени да остану.

Сазнавши, пак, за Пашићеву иницијативу и уверени да би отцепљење Босне и Херцеговине од Аустроугарске ослабило југословенски елемент у монархији и умањило шансе да се добије већи степен аутономије у случају њеног опстанка, водећи политичари из Југословенског одбора напали су српског премијера оптужујући га да је напустио „југословенску солидарност“ у корист српске опције. Главна дилема коју је Пашић током рата увек имао, посебно после фактичког изласка Русије из рата фебруара 1917. године, тврди историчар Андреј Шемјакин, „није била 'Велика Србија' или 'Југославија', како се то неретко истиче у историографији. Она се састојала у томе – да ли ће се очувати (и у којој форми) Аустроугарска, или ће се распасти. А ово

је већ зависило од тока ратних операција и степена успеха савезника". То је потврдила и седница српске владе на Крфу од 14. јуна 1917. године, када је констатовано: „Од величине савезничког успеха зависи да ли ће се у пуној мери моћи извести ове три тачке нашег програма политичког: 1. да се сачува Србија; 2. да се сачувају све српске земље; 3. да се сачувају све југословенске земље”.

Будући да није био сасвим убеђен у распад Аустроугарске и потпуну победу савезника у рату, Пашић се држао еластичне политичке линије, настојећи да у свим варијантама обезбеди пре свега интересе Србије и српског народа у целини. Зато се, сматрају поједини историчари, као клатно колебао између српске и југословенске опције.

ПАШИЋ О ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ОДБОРУ

Почетком 1918. године односи између српске владе, односно Николе Пашића и Југословенског одбора били су прилично заоштрени. У својим мемоарима Јован Јовановић Пижон сећа се занимљивог разговора с премијером српске владе:

Јовановић: „Ја се чудим Вама (...), да сте ову ствар тако упустили да доведе до скоро раскида”.

Пашић: „Па нека доведе, они нека иду где хоће, а ми ћемо својим путем (...) Они хоће да играју неку улогу, хоће да их признају Савезници као Чехо-Словаке. Е, то не може. Они су одбор за пропаганду и ништа више”.

Јовановић: „Они су Одбор, који сте Ви признали са Декларацијом Крфском од 7. 07. 1917. за конститутивни фактор – и траже само то, да их Савезници признаду за представнике Срба, Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске. А то они јесу”.

Пашић: „Нису, нису. Ја сам их створио, давао им паре, ја сам пре њих дао декларацију у децембру 1914. пред Скупштином (...), кад они су били ништа и нигде (...). Ја опет кажем, они су приватни одбор, који сам створио ја, они не представљају никог”.

Јовановић: „Па што је потписана од Вас Крфска декларација, а од Трумбића премапотписана, зашто се оперише са њом? (...) Ако она не значи ништа, и њен одбор, онда треба рећи отворено”.

Пашић: „Па и хоћу да кажем. Крфска декларација је пречишћавање ситуације и ништа више. Шта хоће она”? „Наспело се неке да игра улогу у међународној политици, па хоће да води југословенску политику. Е, не може. Не дам ја то никако да буде. Србија хоће да ослободи и уједини Југословене, а неће да се утопи у море једне Југославије (...) Ми ћемо да молимо Савезнике да нам помогну да их ослободимо и ујединимо, а они хоће унутрашњу политику”. Србија неће да се утопи у Југославију, него Југославија у њу...”

Критикујући Пашића за нарушавање тзв. „југословенске солидарности”, чланови Југословенског одбора и сами нису били „безгрешни”. Анте Трумбић је преко британске војне мисије, а иза леђа својих колега, 14, 24. и 30. октобра 1918. године упутио тајне инструкције југословенском Народном већу у Вашингтону и тамошњем члану Одбора католичком свештенику Нику Гршковићу, у којима је захтевао да издејствују војну интервенцију САД како би се извршила окупација „главних тачака у Далмацији, Истри, Крањској, па у Хрватској и Словенији. Важно је, да се нити талијанске нити српске трупе не употрејебе, а томе се може избејети само на поруку Сједињених Држава”. Карактеристично је да су чланови Југословенског одбора из Северне Америке (хрватски емигранти) Трумбићев гест тумачили како се тиме жели избећи великосрпска окупација. Из овога свега може се закључити, да су обе стране потписнице Крфске декларације врло брзо одступиле од њених темељних принципа, на које се до тада ослањала њихова сарадња.

Политичко наслеђе

У Крфској декларацији, коју су 7. јула 1917. године потписали Никола Пашић испред српске владе и Анте Трумбић испред Југословенског одбора, наглашавала се тежња обеју страна ка стварању јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца, која би обезбедила равноправност „три племена једног народа”, са династијом Карађорђевић на челу. Више од њеног садржаја пажњу завређује сâмо тумачење Декларације: да ли је она представљала обавезујући документ и израз искреног опредељења обеју страна за „суживот” у заједничкој држави, или је била чисто тактички потез који је требало да обезбеди тренутне интересе њених потписника? О томе се код једних те истих аутора понекад сусрећу различите оцене. Тако је, на пример, Јован Јовановић Пижон у књизи „Борба за народно уједињење”, објављеној 1935. године, Декларацији придавао „значај једног устава будуће уједињене државе”, док је у свом дневнику и телеграму регенту Александру Карађорђевићу из 1917. године, када се још увек није могла предвидети судбина југословенског покрета, као и сам исход рата, Декларацију тумачио као „само један програм на коме треба продужити рад”, који „захтева свакојаку допуну” и „конкретисање”.

Да би се Крфска декларација могла објективно тумачити неопходно је познавати природу односа њених потписника према овом документу. О Пашићу и Трумбићу немачки историчар Холм Зундхаусен је у својој књизи „Историја Србије” написао: „Пашић Крфску декларацију није схватао као правно обавезујући договор, а Трумбић је у њој видео Magna kartu југословенског уједињења”. Иако су се тим проблемом бавили многи историчари у прошлости, у скорије време појавили су се нови извори, пре свега мемоарског карактера (дневник Ј. Јовановића Пижона; успомене члана Југословенског одбора професора Николе Стојановића; белешке генерала Светомира Ђукића), који намећу преиспитивање окол-

Јован Јовановић Пиџон

ности везаних за доношење Крфске декларације. Посебно су за историчаре драгоцени записи Јована Јовановића, посланика Србије у Лондону у периоду 1916–1918. године и историчара између два рата, у којима је на веома занимљив начин приказан однос Николе Пашића према Крфској декларацији. У време њеног доношења српски посланик у Лондону био је изразито југословенски оријентисан. Његов патриотизам, како пише познати политичар и интелектуалац Драгољуб Јовановић, „најпре је био српски, врло српски. Али се он код њега попео до југословенског, што никад није код старог Пашића”. Отуда се Јован Јовановић, у време и непосредно по доношењу Крфске декларације, није слагао са политиком свога шефа и знао је чак и да му опонира, што се може видети из његових дневничких белешки.

У белешкама Ј. Јовановића Пиџона налазимо и садржај разговора који је он водио са српским премијером у Лондону после инцидента који је избио почетком 1918. године, када су се односи између српске владе и Југословенског одбора значајно заоштрили. Трумбић је тражио од савезника да признају његову организацију као званичног представника Срба, Хрвата и Словенаца Аустроугарске, да се регулише добровољачко питање и сазове општејугословенски конгрес који би изразио протест поводом ставова Лојда Џорџа и Вудроа Вилсона из јануара 1918. године. Пашић је одбио да подржи Трумбића у овим захтевима, сматрајући „Лондонце” само као „један приватни одбор за пропаганду, а не као званичног представника Срба, Хрвата и Словенаца”. „Ја сам створио Југословенски одбор, ја сам учинио све”, стално је говорио српски премијер. У поменутом разговору, на Јовановићев коментар да „после Крфске декларације то нису приватни људи и да је Југословенски одбор (од стране српског премијера) признат као један фактор”, Пашић је у бесу реаговао: „Какав фактор? То је приватни одбор за пропаганду. А Крфска декларација један последњи акт пречишћавања ситуације. Хтели смо да се зна, да између Срба, Хрвата и Словенаца нема разлике и ништа више...”

Дневник Јована Јовановића садржи велики број педантно забележених разговора са бројним људима, како Србима, тако и странцима. Често се на његовим страницама појављује и Анте Трумбић. Из великог броја његових реплика, издвајају се оне које се могу тумачити као одговор на бројне Пашићеве коментаре Крфске декларације. Једна од њих могла би да представља својеврсни резиме: „Господин Пашић више не признаје Крфску декларацију и не жели да на њој настави рад, она му је требала у своје време, сад му не треба. Ми остајемо на њој”.

Што се Пашића тиче, Трумбићев закључак у основним цртама одговара Пашићевом ставу који је интерпретирао и Јовановић. Али последња тврдња мора се узети с великом резервом, будући да ни многи чланови Југословенског одбора нису увек били искрени и лако су прелазили преко „јединствених” интереса. Они који су припадали хрватском и словеначком националном корпусу заговарали су углавном пројекат који се тицао посебних хрватско-словеначких интереса. Није случајно Никола Стојановић записао да „Трумбић првенствено има у виду разграничење са Италијом и расположење Хрвата према будућем државном уређењу”.

Када су у питању обострани интереси српске владе и Југословенског одбора – уједињење и стварање јединствене државе, Крфска декларација је у начелу наставила традицију Нишке декларације. Међутим, имајући у виду војно-политичке околности које су јој претходиле, па и условиле потписивање Крфске декларације (Фебруарска револуција у Русији и смрт аустроугарског цара, као и њихов утицај на промене политике зараћених страна у пролеће и лето 1917. године), намеће се закључак да је Декларација била изнуђени документ, бар када је реч о Николи Пашићу. Стварне намере њених потписника, скривене иза компромисних изјава око заједничких интереса, битно су се разликовале. Чак су и суштинске поставке Декларације које су се тицале постојања и узajамног признавања „троименог народа”, затим његових политичких представника, па и самог уређења будуће државе различито интерпретиране.

Пашић је полазио од претпоставке да ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца треба да буде дело српске владе, која је била призната од Антанте и која је, осим ратних успеха, уживала и легитимитет владе међународно признате државе. Његов енергични телеграм војводи Мишићу о хитној окупацији југословенских области Аустроугарске у самој завршници рата, имао је за циљ да осујети било каква изненађења у том смислу. Полазило се од претпоставке да су војна снага и брзина акције гарант оваквог решења! Ако је у питању један, троимени народ, онда му, по Пашићевом мишљењу, није потребно некакво званично представништво, већ је довољно да га представљају Срби са Крфа, односно српска влада. У случају признања Југословенског одбора као представника Југословена из Аустроугарске, Пашић се прибојавао да би он, као председник српске владе, аутоматски изгубио право покровитељства над Србима у Хрватској, као и над Босном и Херцеговином. Осим тога, ако је народ један, како су обе стране истицале од почетка рата, онда му није била потребна ни федерација у оквиру јединствених државних граница. Видовдански устав из

1921. године следио је ову логику кад је у питању унутрашње уређење будуће државе, па је Краљевину СХС дефинисао као унитарну државу.

Анте Трумбић је имао другачије мишљење о уређењу будуће државе. За њега је главни циљ било самоопредељење католичког дела „троименог народа“ (уједињење Далмације са Хрватском и фактичко припајање Словеније) у границама Југославије, што је имплицирало њено будуће федералистичко уређење. Подсетимо се Супиловог става из 1915. године, о коме је писао Никола Стојановић: „Ствар је разумљива, са чисто племенског и ужег становишта“, но „право југословенско гледиште то сигурно није“. Трумбић се по том питању није много разликовао од Супила. Зато је председник Југословенског одбора у другој половини октобра 1918. године захтевао војну интервенцију САД и окупацију југословенских области, пуцајући по шавовима Аустроугарске како би онемогућио победоносним јединицама српске војске да у њих прве уђу. Американци су поводом његове молбе изјавили „да без споразума са српском владом ништа не могу у том погледу предузети...“

А затим је освануо и 1. децембар 1918. године, успостављање југословенске државе (Краљевине СХС) и формирање прве заједничке владе под председништвом Стојана Протића, у којој је Анте Трумбић био изабран за министра спољних послова. Суделовао је на Мировној конференцији у Паризу, као Пашићев заменик, заступајући интересе Краљевине СХС против италијанских претензија према источној јадранској обали. Предводио је југословенску делегацију на преговорима са Италијом у Рапалу 1920. године, после чега је, разочаран политиком Београда, поднео оставку. Изабран је у Уставотворну скупштину као независни заступник, осудио је централистички уставни предлог и гласао против њега. Успротивио се, као и остали хрватски представници, доношењу Видовданског устава 1921. године.

Стварање Народног вијећа у Загребу

Дочекавши вести о намерама Антанте (средином 1918. године) да се са политичке карте Европе уклони Хабзбуршка монархија, чиме су и формално створени услови за стварање југословенске државе, хрватски и словеначки политичари у Југословенском одбору донели су одлуку да се дистанцирају од српске владе и дотадашње заједничке политике и самостално иступе на међународној политичкој сцени. Како је Југословенски одбор још деловао без политичког легитимитета, Трумбић је од савезника затражио његово формално признање као представника Словенаца, Хрвата и Срба који живе у Аустроугарској. Било је очигледно да овом политичару из Далмације Краљевина Србија више није била неопходна у оној мери као на почетку рата, у време када је његов земљак и истомишљеник Франо Супило (у мају 1915. године у Нишу) сугерисао Пашићу да „Србија мора да буде онај државотворни фактор који ће сабирати и слијевати Јужне Словене, јер је она доказала да је дорасла оваквој мисији“.

Почетком октобра 1918. године, када је рат улазио у завршну фазу, Трумбић је саопштио председнику српске владе, у време његовог боравка у Паризу, да нова међународна ситуација не дозвољава више да Србија посматра југословенске народе у Аустроугарској као објекат њених ратних циљева, већ их мора третирати као „равноправне чиниоце који имају извор свога права без обзира да ли постоји Србија“. Што се тиче хрватских и словеначких политичара у Загребу и Љубљани, они су позив америчког председника Вилсона и британског премијера Лојда Џорџа да се уништи и раскомада аустроугарска држава, схватили као повољну могућност да њихови народи „претрче“ из табора побеђених у табор победника и да на тај начин избегну судбину Хабзбуршке монархије, у чијим су се јединицама борили против држава Антанте. Србију, са којом су желели да граде заједничку државу, доживљавали су у овом случају као равноправног партнера. Имиц победника са којим је Србија изашла из рата само је потхрањивао њихов прагматизам, будући да није било друге опције да очувају своју територијалну целовитост и промовишу сопствену државност.

Да би остварили своје намере, хрватски и словеначки политичари су 19. октобра 1918. године формирали Народно вијеће у Загребу, као политичко представништво Словенаца, Хрвата и Срба са територије Аустроугарске. Хрватски сабор је 29. октобра раскинуо државноправне односе између „Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације“ с једне, и Краљевине Угарске и Царевине Аустрије, с друге стране и Хрватско-угарска нагодба из 1868. године проглашена је ништавном.

Прогласивши се за носиоца власти на територији Хрватске и Словеније, Народно вијеће се окренуло преговорима за уједињење са Краљевином Србијом. Иако је на почетку рата био ватрени заговорник заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, председник српске владе Никола Пашић је у његовој завршници јасно увиђао на какве све препреке наилази његова „југословенска идеја“ из 1914. године. Да би „зближио“, како се и даље надао, хетерогене елементе будуће државе – српску владу, Народно вијеће из Загреба, Југословенски одбор из Лондона и српску политичку опозицију са Крфа – Пашић је пристао да од 6. до 9. новембра 1918. године присуствује конференцији у Женеви, која је требало да „расправи и разреши сва спорна питања“ везана за формирање и уређење будуће државе.

Српску владу на овој конференцији представљао је сам Пашић, а српску опозицију Милорад Драшковић, бивши министар у влади, док је у име Народног вијећа из Загреба наступио Антон Корошец, а у име Југословенског одбора Анте Трумбић. Добивши налог од регента Александра Карађорђевића да призна Народно вијеће, Пашић је предложио да се образује коалициона влада Краљевине Србије, у коју би ушли и представници словеначког, хрватског и српског народа из Аустроугарске. Трумбић је одбио тај предлог, изјавивши да српска влада може да представља само Србе из Србије, а не и југословенске народе (укључујући и Србе) у Аустроугарској. Председник Југословенског одбора је захтевао да се до сазива југословенске уставотворне скупштине, ко-

ја би требало да донесе коначну одлуку о „облику заједничке државе“, Народно вијеће из Загреба призна као суверени и међународно признат орган који ће на својој територији вршити власт, као што српска влада врши власт на територији управо ослобођене Србије.

Принуђен на повлачење од представника југословенских земаља бивше Аустроугарске, па и сопствене опозиције, српски премијер је (потписујући Женевску декларацију) прихватио државни провизоријум који би, до доношења устава новостворене државе, чинило Заједничко министарство (нека врста привремене владе), конфедералну организацију прелазне фазе заједничког државног живота, са две равноправне владе, једне у Србији и друге у Држави СХС и на тај начин питање облика владавине оставио отвореним.

Неуспех Женевске конференције

У Женеви се Пашић нашао усамљен пред представницима Народног вијећа, Југословенског одбора и српске опозиције, а на другој страни био је изложен притиску сила Антанте, нарочито Француске. Његово прихватање женевског споразума значило је одступање од српског програма за југословенско уједињење (дефинисаног Нишком декларацијом 1914), због чега је наишао на отпор чланова своје владе на Крфу и угрозио интересе саме династије. Са Крфа му је стигао телеграм од Стојана Протића, који је заступао одсутног председника владе. У телеграму је Протић на веома оштар начин протествовао због закључака Женевске конференције, па је одлучио да поднесе оставку читавог министарског савета. У том телеграму је, између осталог, писало: „Оно што господа сада истичу и желе то је једна на карада од Министарства (мисли се на Заједничко министарство – прим. аутора) каквог нигде никад није било; то је израз неповерења и Вама лично и Србији која није заслужила такво поступање; то је нешто што никад не бива међу људима који истински хоће народно јединство“.

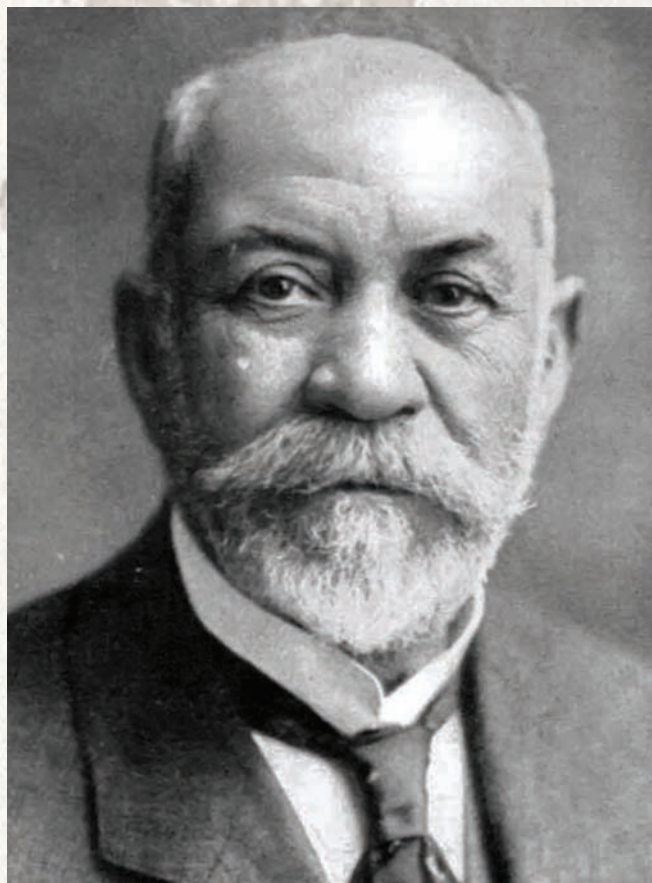
Стојан Протић је, иначе, био један од ретких политичара у Србији који је још пре уједињења и стварања југословенске државе уочавао сепаратистичке тенденције неких хрватских политичара. У телеграму који је 12. новембра

1918. године послао Јовану Јовановићу у Лондон, Протић пише да, ако хрватски политичари одустану од Крфске декларације, „то ће бити велика штета, коју ћемо дубоко жалити, али онда ћемо ићи свако својим путем: Срби са Србима, а Хрвати и Словенци са Хрватима и Словенцима. Истина, у Паризу и Женеви покушало се да се српски народ из Босне и Херцеговине, Срема и Славоније, Далмације и Лике, Бачке, Баната и Барање одвоји од Србије, па да се с њим направи фронт према Србији. Али ми се надамо да су ти покушаји осуђени на пропаст“.

Женевска декларација није решила питање, већ је оно, као и сва друга питања везана за државно уређење нове заједничке државе, препуштено будућој уставотворној скупштини. Под притиском Стојана Протића, Пашић је обавестио учеснике конференције да српска влада није усвојила закључке овог скупа и да он као председник те владе, с обзиром на то да је потписао спорни документ, мора да поднесе оставку.

Руководећи се неповољним одлукама конференције у Женеви, сам регент изазвао је кризу владе и на тај начин избегао њихову ратификацију, тим пре што је био свестан српских војних предности на самом попришту битке за југословенско уједињење. Држава СХС није била у стању да брани своје границе, изложене притиску Италијана који су настојали да поседу земље које су им биле обећане Лондонским уговором из 1915. године. На позив Народног вијећа, српске трупе прешле су Саву и избиле на крајње северозападне границе југословенске територије.

Женевска конференција се тако завршила неуспехом. На другој страни, она је исказала висок степен неслоге између српских, хрватских и словеначких политичара, којом ће 1. децембра 1918. године и отпочети заједнички живот „три брата народа“, а која ће их пратити све док буде постојала њихова држава, Краљевина Југославија. Пашић је у Женеви новембра 1918. доживео слом и разочарење, а децембра исте године постао је и жртва регентовог „државног удара“, када му је ускраћен мандат за састав прве владе Краљевине СХС. Најјаче упориште круне, бранилац монархије, човек од највећег међународног угледа међу југословенским политичарима, симбол Србије и њене политике, утемељитељ српских ратних циљева и југословенског уједињења, нестао је, додуше привремено, с политичке

Стојан Протић

Регент Александар Карађорђевић

сцене. Женевска дуална формула, са неизвесном позицијом монархије и династије у државно-правном провизоријуму, што је иначе било решено на Крфу, свакако да је била неприхватљива за регента Александра, проузрокујући и само Пашићево уклањање. Човек који је у рату носио главни терет уједињења, регенту више није био потребан. Александар Карађорђевић је намеравао да круни припише заслуге за уједињење, преузимајући улогу објединитеља „троименог“ народа Краљевине.

Како се процес стварања нове државе ближио свом епилогу, Никола Пашић је све мање био „загрејани Југословен“. За разлику од њега, престолонаследник Александар је током рата постајао све ватренији ујединитељ. Обојица су, али у различитом времену и околностима, истицали два кључна разлога за уједињење: стварање велике и моћне државе која би била чврст бредерманској експанзији на Балкану и аргумент да Срби само у границама Југославије могу да буду у једној држави.

У таквој ситуацији, у Београд је, крајем новембра 1918. године, стигла делегација Народног вијећа са упутствима (тзв. „Напутком“) која су представљала неку врсту услова за уједињење. Они су предвиђали да коначну организацију нове државе одреди свеопшта

народна скупштина Срба, Хрвата и Словенаца квалификованом, односно двотрећинском већином гласова. Уставотворна скупштина имала је да донесе устав, одреди форму владавине и унутрашње државно уређење. До њеног сазива извршну власт вршио би краљ, а законодавну Државно вијеће, састављено од чланова Народног вијећа, Југословенског одбора и сразмерног броја представника Србије и Црне Горе.

Проглашавање Краљевине

Делегација Државе СХС у Београду, ипак, није се држала ових упутстава због све веће опасности од италијанске експанзије на њене територије и револуционарног врења које је претило да дестабилизује стање у југословенским земљама бивше Аустроугарске монархије. Притиснута неповољним развојем догађаја, признала је монархистички облик владавине и династију Карађорђевића. У одговору на адресу делегације Државе СХС, регент Александар је 1. децембра 1918. године прогласио уједињење Краљевине Србије са земљама независне Државе СХС, у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, које ће од 1920. до 1929. године носити име – Краљевина СХС. Тиме је регент прејудуцирао решавање основних питања заједничке државе о облику владавине и династији Карађорђевића, одузимајући будућој уставотворној скупштини карактер установе која је требало да решава та питања.

Стојану Протићу је поверен мандат да образује прву владу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а Видовдански устав из 1921. године промовисао је унитарну опцију унутрашњег уређења те државе, што ће у старту јој више продубити јаз између српских политичара на једној, и хрватских и словеначких, на другој страни. Српско-хрватски сукоб око тог питања даваће главни тон перманентним сукобима који су на унутрашњем плану озбиљно потресали ову државу све време док је она постојала.

Улога савезника

Са доношењем Нишке декларације, 7. децембра 1914. године, српски ратни циљеви и политика српске владе о стварању југословенске државе бивају интернационализовани; одмах по њеном усвајању, текст Декларације достављен је савезничким посланицима у Нишу, а за њу су убрзо сазнали и челници Антанте. Међутим, тај документ није наишао на повољан пријем у Русији, Великој Британији и Француској, што се у том тренутку могло и очекивати. Историчар Драгољуб Живојиновић тврди да су савезничке силе чак одбиле и да прихвате Декларацију. Свака од поменутих земаља имала је своје разлоге због којих није хтела да уважи амбициозне замисли српских политичара, као и припадника хрватске и словеначке политичке емиграције која се у пролеће 1915. окупи-

Велика Народна скупштина, 1918. године

ла око Југословенског одбора у Лондону. Председник Југословенског одбора Анте Трумбић записао је 11. септембра 1915. у свом дневнику „да се Русија и Италијаprotиве стварању југословенске државе, а да им у томе Француска и Енглеска секундирају“.

Русија није желела југословенску државу због великог броја католика у њој, где она не би имала онај утицај који је имала и рачунала да ће имати у православној Србији. Западни савезници (Велика Британија и Француска) сматрали су да је одржавање Аустроугарске у интересу европске равнотеже, па све до средине 1918. године нису узимале у обзир могућност њеног распада и уједињења југословенских народа. Италији није била у интересу једна таква држава која би сметала њеним територијалним претензијама на источнојадранској обали, према Истри, Кварнерским острвима и деловима Далмације, територијама које су јој припале на основу Лондонског уговора. Овим уговором, који су 26. априла 1915. потписали са Италијом како би је увукли у рат на страни Антанте, савезници (В. Британија, Француска и Русија) су показали да не рачунају озбиљно са југословенском идејом и уједињењем Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.

У италијанским званичним круговима истицала се приврженост јачању Краљевине Србије и уважавали су се њени захтеви за излазак на море, као што се изражавало и неповерење према стварању Југославије. Италијански министар спољних послова Сиднеј Сонино замолио је 4. августа 1915. године руског посланика у Риму Александра Гирса да Русија поверљиво саопшти српској влади да је у једном члану тајног Лондонског уговора предвиђено да Србија добије на Јадранском мору Сплит и Дубровник и да се Италија томе не противи. Што се тиче Ријеке, истакнути италијански новинар и политичар Салвеино Гаetano залагао се, у листу „Унита“, да овај приморски град „добије своју традиционалну аутономију под заштитом Италије и Србије“.

Одредбе Лондонског уговора радикално су мењале геополитичку карту Балкана. Поред задовољења територијалних интереса Италије на источној јадранској обали, уговор је дефинисао и територије које би припале Србији и Црној Гори после рата. Србији су додељени далматинска обала између реке Крке и Стона, укључујући полуострво, луку и острво Брач, затим, Босну и Хрцеговину, Срем, Бачку и Славонију. Начелно је одлучено да делове Албаније добију

Југословенски одбор у Вашингтону 1917. године

Србија, Црна Гора и Грчка. Италија је желела да се одредбе које су се тикале Србије и Црне Горе задрже у тајности, али се савезници нису с тим сложили и у званичној ноти 4. августа 1915. потврдили су Србији њено територијално проширење. Српска влада није дала своју сагласност на одредбе Лондонског уговора, знајући да је његово прихватање подразумевало и територијалне уступке Бугарској у Македонији. Један од наших најзначајнијих мислилаца тога доба, велики научник светског гласа проф. др Лазо Костић (1897–1979) прокоментарисао је ово одбијање речима: „Један такав пример великодушности и истовремено лудости није познат у историји. Србија се одриче у корист својих највећих непријатеља, Хрвата, добитка, који се само једанпут у историји додељује”.

Поједини историчари, пак, тврде да Краљевина Србија у пролеће и лето 1915. године није била упозната са одредбама Лондонског уговора, као ни са другим документима које су њени савезници у тајности потписивали са неутралним земљама (Румунијом пре свега), желећи да их придобију на страну Антанте. За одредбе Лондонског уговора, тврди Миле Бјелајац, Србија је сазнала тек после Октобарске револуције, тако да, по његовом мишљењу, не стоје тврдње да је она тада пропустила прилику да добије територијално проширење којим би заокружила своје будуће границе и које би за њу биле боља солуција од стварања југословенске државе. Бјелајац тврди да не постоје ни докази да су Централне силе, пре своје офанзиве из октобра 1915. године, преговарале са Србијом о склапању сепаратног мира, нити је било реално од Србије очекивати да тако нешто прихвати.

Савезници су током 1915. године интензивирали притисак на Србију да Бугарској уступи источну Маке-

донију (источно од Вардара). На томе је од почетка инсистирала Русија, што је донекле и разумљиво будући да је улазак Бугарске у рат на страни Централних сила могао витално да угрози њене интересе, односно да доведе руску војску на Карпатима у неповољан положај. Од Србије су уступке тражили и остали савезници. Српска влада је такве захтеве од почетка одбијала, истичући да није примерено од ње, као савезнице, тражити територијалне уступке, уз сугестије да би пристала једино на мање корекције граница уколико Бугарска пружи чврсте гаранције да ће приступити силама Антанте. Пашић је правилно процењивао да постоје мале шансе да се тако нешто и догоди, јер је Бугарска у то време војно, финансијски и династијом била везана за Централне силе. Догађаји који ће убрзо уследити дали су за право таквом ставу српске владе.

На другој страни, неспремност водећих политичара Антанте да прихвате стварање Југославије била је присутна готово све до краја рата. Нарочиту димензију том питању даће и Сједињене Америчке Државе након уласка у рат на страни Антанте, посебно политика америчког председника Вудроа Вилсона и његова „Порука Америчком конгресу у 14 тачака” од 8. јануара 1918. године, у којој се износила визија светског мира после завршетка Првог светског рата.

Вилсон Србији обећао море

Одлука политичког врха САД да се почетком 1917. године ова прекоокеанска сила умеша у ратни конфликт у Европи и помогне Антанти како би извојевала

победу над Централним силама, дочекана је са великим оптимизмом у Лондону, Паризу и Петрограду. Европски савезници су с правом очекивали да ће америчка економска и војна помоћ у великој мери допринети да се што пре оконча крвопролиће у Првом светском рату. И српска влада на Крфу очекивала је да моћна Америка материјално помогне њеној војсци која се припремала за завршне операције на Солунском фронту. Иако се Америка налазила далеко од ратног пожара на Балкану, њени политички и војни кругови били су веома добро упознати са улогом мале Србије у овом рату и жртвама које је она поднела у њему. Већ у децембру 1917. године САД су ставиле на располагање српској влади „аванс од 3 милиона долара за прва три месеца“, обећавајући да ће и даље водити рачуна о потребама њене војске.

Српски политичари су очекивали да Америка пружи не само финансијску него и политичку подршку остварењу ратних циљева Србије. Због тога је председник владе Никола Пашић, уз подршку Министарског савета, одлучио да у САД упути једну државну мисију, која би упознала политичке кругове и јавност те земље са ратним циљевима Србије.

Након што је из Вашингтона стигао одговор „да ће америчка влада бити срећна да прими мисију Србије као свог госта“, Пашић је одабрао репрезентативну делегацију која ће, како је говорио, „достојно представљати српски народ у САД“. Штампа је известила да је у Америку отпутовала „српска интелектуална и војна елита“, коју су чинили: угледни теолог Николај Велимировић (касније владика),

ректор Београдског универзитета Сима Лозанић, српски посланик у Паризу Миленко Веснић и генерал Михајло Рашић. Делегација је стигла у САД 20. децембра 1917. и боравила је у овој земљи до половине фебруара 1918. године. Амерички домаћини су указали изузетну пажњу српским гостима, а примио их је и председник САД Вудро Вилсон. Чланови делегације су искористили овај сусрет да америчког председника „из прве руке упознају са српским ратним тежњама“.

У време боравка српске мисије у Америци, у Вашингтону је припреман текст чувене „Поруке председника Вилсона Америчком конгресу у 14 тачака“, у којој се износила визија светског мира после завршетка Пр-

вог светског рата. У једној од тих тачака (11) спомиња ле су се Србија и Црна Гора: „Окупиране територије да буду враћене; Србији треба дати слободан и безбедан излаз на море; међусобни односи балканских држава треба да се утврде путем пријатељског договора дуж историјски успостављених линија припадности и националности; треба да буду дате међународне гаранције политичке и економске независности и територијалног интегритета балканских држава“. Лични саветник америчког председника пуковник Едвард Хауз позвао је у председнички кабинет шефа српске делегације Миленка Веснића и замолио га да погледа 11. тачку ове поруке, која се односила на Србију, те да стави евентуалне примедбе, указујући на тај начин изузетно поверење српској делегацији. На изненађење пуковника Хауза, Веснић, иначе велики заговорник југословенске идеје, ставио је примедбу да је у овој поруци требало поминути један од главних ратних циљева Србије: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.

Када је председник Вилсон 8. јануара 1918. године прочитао своју поруку пред америчким конгресом, Веснић је био видно разочаран јер његова примедба није

била прихваћена.

Српски посланик у Вашингтону Љуба Михајловић о томе је хитно обавестио српску владу на Крфу, наглашавајући да конзервативни амерички политичари тешко схватају потребе југословенског уједињења и да је „председник Вилсон у том погледу персонификација америчког јавног мњења, којем је потребно време да правилно схвати наше тежње“. Не помињање „југословенског

уједињења“ у поруци америчког председника није проистичало из конзервативних схватања, како је то тумачио српски посланик, већ пре свега из намере америчке владе да у текућем рату Краљевину Србију третира као савезника, с којом су САД имале дипломатске односе још од 19. века.

Разочарење поруком америчког председника изразили су и хрватски и словеначки политичари у Југословенском одбору у Лондону. Они су били „изненађени и фрустрирани“ Вилсоновим излагањем о очувању Аустроугарске. Такав став америчког председника био је дефинисан тачком 10 ове поруке, у којој је стајало: „Народи Аустроугарске, чије место међу народима же-

Председник САД Вудро Вилсон

Крaљевина СХС, касније Крaљевина Југославије

лимо да заштитимо и осигурамо, треба да добију најслободнију прилику за аутономни развој". Из овог текста произилази да се председник Вилсон није залагао за „разарање Аустроугарске“, већ само за њену „реконструкцију“, која би свим народима Хабзбуршке монархије, па према томе и Хрватима и Словенцима, омогућила да уживају само аутономна права.

Председник Југословенског одбора др Анте Трумбић је после Вилсоновог говора у Америчком конгресу посумњао у могућност стварања Југославије, будући да се она могла „саградити само на рушевинама Аустроугарске“. Овакво нерасположење међу заговорницима југословенског уједињења проистичало је из непознавања суштине америчке спољне политике, која је била веома прагматична и уважавала искључиво тренутне околности. А оне су политичке кругове у Америци усмеравале пре свега ка разбијању ратног савеза Немачке и пацификацији Хабзбуршке монархије. Зато су Бечу слати сигнали да ратни циљ САД није разбијање Дунавске монархије, већ „њена обнова и напредак“. Овакав став преовладавао је у Вашингтону све до маја 1918. године. И у политичким круговима Велике Британије скоро током читавог рата доминирало је мишљење да је могуће одвојити Аустроугарску од Немачке и тиме разбити једин-

ство централних сила. Веровало се да би Немачка царевина, без помоћи Хабзбуршке монархије, претрпела пораз, а Први светски рат би тиме био окончан.

Председник САД Вудро Вилсон и енглески премијер Лојд Џорџ обећали су у својим јавним наступима у јануару 1918. године Бечу да ће Аустроугарска, уколико се одвоји од Немачке, бити сачувана и обновљена по завршетку рата. Свој став по том питању амерички председник изнео је у тачки 10. своје поруке америчком конгресу, а британски премијер пред синдикалним првацима у Лондону јануара 1918: „Не боримо се за то да уништимо Аустроугарску. Сагласни смо са председником Вилсоном да распарчавање Аустроугарске није наш ратни циљ“. Чврсту одлучност да се Хабзбуршка монархија сачува после завршетка рата два у то време најмоћнија државника у свету испољавала су све до лета 1918. године, а онда је наступио нагли заокрет у њиховим перцепцијама будућности ове државе.

Русија се противи уједињењу

У Царској Русији, као највернијем савезнику Србије у рату, нису могли да разумеју да се у Београду тако олако прихвата идеја о стварању државе у којој би се нашли народи које су делиле озбиљне конфесионалне разлике. Један од најутицајнијих руских политичара Сергеј Димитријевич Сазонов, који је за време рата био министар иностраних послова у руској влади, енергично се супротстављао стварању државе у којој би живели православци и католици.

Приликом сусрета са српским послаником Мирославом Спалајковићем 7. априла 1915. године, који му је детаљно предочио став о уједињењу Срба са Хрватима и Словенцима, руски министар је изразио неверицу у могућност њиховог суживота у заједничкој држави, наглашавајући да Русија настоји да после завршетка рата Србија буде „једна снажна и територијално увећана држава која ће имати широк излаз на Јадранско море, јер је поднела највеће жртве и учинила највеће услуге“ (савезницима).

Српски посланик је пожурио да обавести Пашића о разговору са шефом руске дипломатије и исте вече-

ри послао у Београд шифровани телеграм следећег садржаја: „Види се да Сазонов не сматра за сада остварљив наш програм потпуног уједињења Срба, Словенаца и Хрвата и због тога се не одушевљава њиме...“ Спалајковићу се у први мах чинило да је узрок таквом ставу руског министра ратна ситуација: „Католички западни Словени су далеко од Русије и за њу немају много интереса“, додајући да „ти Словени у овом рату нису ништа учинили“ (за савезнике). Он је сматрао да би „потajни разлог“ за такво гледиште мисли могао бити страх „да Србија са католичким елементом од неколико милиона не изгуби свој ранији карактер у коме је православље било главни фактор“.

У време када се водио разговор између Сазонова и Спалајковића, у Русији је боравио и хрватски новинар, политичар и члан Југословенског одбора у Лондону Франо Супило. И он је написао, како тврди, на „чврст православни бедем у Русији“. У покушају да убеди кнеза Јусупова, једног од најутичајнијих представника руске аристократије, да пет милиона Хрвата и Словенаца желе да се уједине са Србима, добио је следећи одговор: „Сва је несрећа у томе што су тих ваших пет милиона – католици. Да су православни, како би све то друкчије ишло. Ви слушате папу, дакле главару изван државе“. Супило је успео да дође и до Сазонова, али му је он отворено изнео разлоге због којих не уважава идеју уједињења „једног народа са три имена“, како се у то време говорило. Видно разочаран, хрватски политичар је 11. априла 1915. године из Петрограда упутио телеграм Николи Пашићу, у којем пише да је Сазонов изразио „сумњу у успех наших заједничких идеала, те је категорички нагласио, да ће Србија добити лијепу одштету и доћи на море, али да је наш југословенски програм неостварив. Он не верује у његово постигнуће, јер се Русија не може толико ангажовати“. Према Супиловом мишљењу, „Сазонов не жели то уједињење због вјерских разлика између Срба, Хрвата и Словенаца“.

Вративши се из Русије без „видних резултата“, Супило је на састанку Југословенског одбора 24. јуна 1915. у Лондону обавестио остале чланове да се „руска влада противи уједињењу католичких Хрвата и Словенаца са православним Србима“, а и руски амбасадор у Француској Извољски, који је у почетку био загрејан за идеју стварања једне велике јужнословенске државе, променио је став уз објашњење „да је база руске

Сергеј Димитријевич Сазонов

политике православље и да Русија из разлога државне политике не може допустити да се Хрвати и Словенци као католици здруже с православним Србима, јер би католици као културнији добили превласт у будућој југословенској држави“. Хрватски и словеначки политичари су били огорчени на Сазонова и друге руске званичнике не само што су се противили уједињењу „једног троименог народа“ већ и због тога што се Русија залагала да Србија после рата добије Босну и Херцеговину, Славонију, Срем и Бачку, као и велики део јадранске обале са Сплитом и Дубровником и острвима Брач, Шолта, Колочеп, Чиово и др. Ипак, настојање руских политичара да се Србија те-

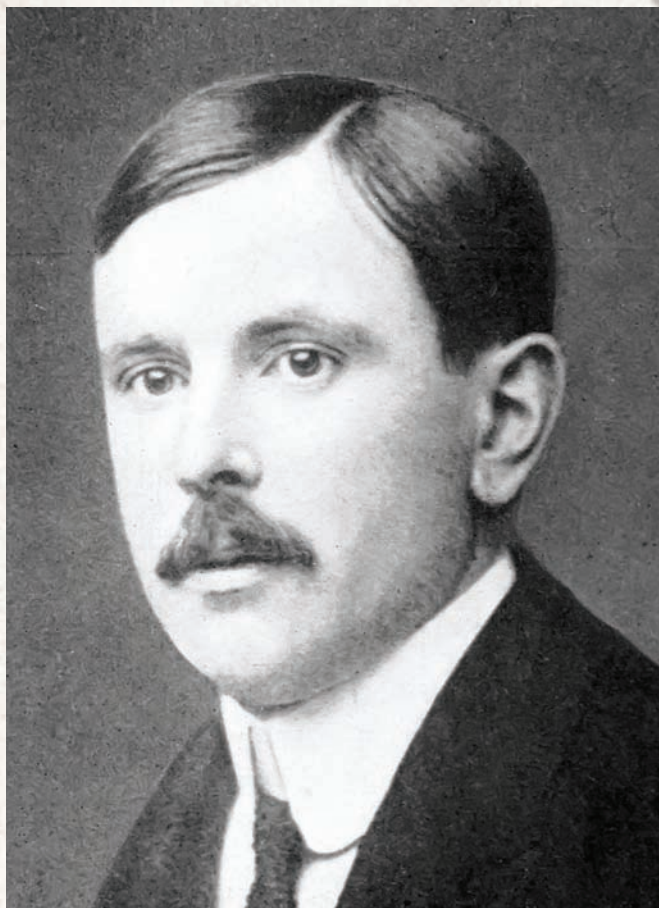
риторијално прошири и изађе на Јадранско море, као и њихово противљење стварању југословенске државе, постало је беспредметно оног тренутка кад је у Русији избила револуција 1917. године. Нова совјетска власт имала је другачије погледе на међународну ситуацију, па и на прилике на Балкану. Поједини историчари су због тога склонили тумачењу да је пропаст руске царевине била фатална за Србију и српски народ по завршетку Првог светског рата.

Британска политика

Аутентично тумачење британске политике на Балкану у време Првог светског рата дао је један од њених најбољих познавалаца и савременика, професор (правник и историчар) Слободан Јовановић. Почетком рата на Балкану је, из разумљивих разлога, доминирао утицај Аустроугарске и Русије и српска спољна политика углавном је била окренута овим силама. У својим плановима, пише Јовановић, „Пашић је углавном узимао у обзир само Русију и Аустрију – Русију, која је изгледала наклоњена нашем народном уједињењу и Аустрију, која му је стајала на путу“. Српски премијер се надао да ће у „Светском рату Аустрија подлећи и да ће онда Русија несметано уређивати ствари на Балкану“. Пред крај рата Аустрија је почела да се распада, али се и Русија нашла у хаосу Фебруарске и Октобарске револуције, тако да су обе силе биле принуђене да се повуку са европске, па и балканске политичке сцене. У таквој

ситуацији, у самој завршници рата, Велика Британија се појавила као важан чинилац балканске политике.

До Првог светског рата, а добрим делом и током самог рата, британска званична политика је сматрала да је одржавање Аустроугарске у интересу европске равнотеже. Изван службених кругова било је и оних који су тврдили да је то немогуће уколико се немачко-мађарски дуализам не замени једним уређењем које би Словенима зајамчило равноправност са Немцима и Мађарима у овој држави. У тако преуређеној Монархији Срби и Хрвати не би више имали разлога да изван њених граница траже другачије решење својих националних интереса. До почетка рата ни у тим неслужбеним круговима није се желело рушење

Вилијам Ситон-Вотсон

Аустроугарске, тврди Јовановић, а о стварању некакве Велике Србије није било ни говора.

Отуда ни идеја о стварању једне нове, словенске државе на Балканском полуострву, која би настала на рушевинама Хабзбуршке монархије, у Лондону није прихватана. У британској престоници Аустроугарску нису сматрали својим главним непријатељем у Првом светском рату, већ Немачку, чија је експанзионистичка политика угрожавала енглеске интересе на Блиском истоку и у југоисточној Азији. Најбоља брана за немачки „Drang nach Osten” (продор на Исток) могао је бити, по мишљењу енглеских политичара, обновљени балкански савез из 1912. године, у коме

би се поново на окупу нашле Србија, Бугарска, Грчка, па и Румунија. Међутим, велику неизвесност у погледу обнове балканског војног блока стварала је Бугарска, која се колебала између две зарађене стране – сила Антанте и Тројног савеза. Да би придобили Бугарску да се прикључи Антанти и уђе у балкански савез, енглески политичари су били спремни да Софији понуде значајне територијалне уступке на рачун Србије (Македонију источно од Вардара). Како би од Београда добили пристанак за „одређену територијалну трансакцију” у Вардарској Македонији, Енглези су били вољни да Србији дају статус и значај „Велике Србије”, тврди Јовановић.

Садржај меморандума који је половином јануара 1915. године енглески министар спољних послова Едвард Греј упутио руској влади најбоље исказује енглеске интересе у том периоду на Балкану: „Ако српска влада гарантује Бугарској делове Македоније, српске аспирације за велику Србију, укључујући део јадранске обале, биће задовољене”. Овај меморандум, констатује публициста Небојша Богуновић, „на најбољи начин демантује тврдње појединих злонамерних западних политичара и новинара, да је појам и израз ‘Велика Србија’ настао у Београду”. Конкретизујући свој предлог о великој Србији, Греј је 13. августа 1915. године упутио други меморандум, овога пута председнику српске владе Николи Пашићу, у коме је изнео који се територијални уступци нуде Србији уколико се један део Македоније уступи Бугарској: Босна и Херцеговина, Славонија, Срем са Земунском, Бачка и јадранска обала од рта Опланке (недалеко од Сплита) на северу до тачке 10 километара јужно од Цавтата, као и острва Велики и Мали Дреник, Чигово, Шолта, Брач, Јакљан, Колочер и Пељешац. Судбина српских крајева у југозападном Банату „биће решена мировним уговором, уколико Румунија не уђе у рат на страни савезника”, истиче се у Грејевом меморандуму.

Шеф енглеске дипломатије је у још неколико наврата истицао да амбиције Лондона нису стварање Југославије, већ велике Србије. У писму које је упутио једном од највећих заговорника стварања Југославије, енглеском историчару Ситону-Вотсону, Греј пише да ће Србија у случају савезничке победе ујединити све околне српске територије и осигурати широк излаз на Јадранско море: „Тако ће настати велика и потпуно независна и суверена Србија”, наставља у писму енглески дипломата. Поводом оваквог става британског министра иностраних послова, историчар и академик Драгољуб Живојиновић наглашава: „По свом обиму и политичким импликацијама Грејев предлог представљао је корак далекосежан по значају и последицама. Пре свега, он је потпуније него до тада представљао британску концепцију и истовремено давао подршку идеји велике Србије. Предлог је предвиђао уједињење са Србијом свих оних крајева Аустроугарске у којима

ЛОНДОН ОКРЕЋЕ ЛЕЋА СРБИЈИ

Одлучивши се, од средине 1918. године, дефинитивно за разбијање Аустроугарске монархије, званични кругови у Лондону почели су све више да уважавају мишљење једног од највећих заговорника стварања Југославије, енглеског историчара Ситон-Вотсона, као стручњака за балканско питање. На захтев Форин офиса он је израдио меморандум у којем је, плашећи се „Велике Србије као руске предстраже на Балкану“, изнео своје погледе на могућност настанка заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Противећи се стварању велике српске државе, која би укључивала Босну и Херцеговину и имала излаз на море, Вотсон је уверавао британско министарство спољних послова да „југословенско питање не би требало решавати парцијално, проширивањем Србије на Босну и Херцеговину и дајући јој излазак на море, него целовито – стварањем једне југословенске државе у складу са начелима народности“. На тај начин би, по његовом мишљењу, „цивилизованији Хрвати и Словенци преузели вођство у политичком и културном животу нове државе од храбрих, али примитивних српских сународника“.

Да би се спречио наводни српски хегемонизам, Вотсон је предлагао да престоница будуће државе буде у Сарајеву, као географском средишту, или да се периодично сели из једног националног центра у други, тако да би повремено могла бити у Београду, Загребу и Љубљани.

Енглески историчар Кенет Калдер тврди да је овај Вотсонов меморандум био добро прихваћен у Форин офису и да је начелник ратног одељења овог министарства Харолд Николсон „препоручио“ да га британска влада узме у обзир када се на „конференцији мира“ буде одлучивало о Хабзбуршкој монархији.

је српски етнички живаљ сачињавао већину или бар одређени проценат становништва. У случају јадранске обале преовладало је Грејово уверење да Србија треба да добије економски (трговачки) приступ на море“.

Међутим, како тврди професор Слободан Јовановић, Велика Британија се ипак прибојавала да таква велика Србија не постане „руска предстража“ на Јадрану: „Русија је тренутно била онемоћена једном револуцијом (1917), али ако би, што није било немогућно, револуцију прекужила, она би стала поново надирати на Балкан. У том случају, ништа не би боље одговарало њеним интересима него једна велика Српска држава“. Енглеска није хтела Русију на Јадрану, тврди Јовановић, па зато није искрено хтела ни Велику Србију: „Она је почела да ради противу нас, али, по свом обичају, више посредно него непосредно. Она је прихватила идеју о заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца, у нади да ће Хрвати и Словенци као католици задржавати православне Србе, да се не подају руском утицају. Чак је било енглеских експерата који су узимали да су Хрвати и Словенци толико културнији од Срба, да ће им преотети вођство заједничке државе и начинити од ње исто тако чврст бедем противу Русије, као што је то раније Аустрија била“.

Без обзира на то што је званична политика британске владе до пред сам крај Првог светског рата била усмерена ка очувању Аустроугарске, што је искључивало могућност стварања нове државе на Балкану у којој би заједнички живели Срби, Хрвати и Словенци, Лондон није спречавао активности појединих незваничних кругова који су се залагали за стварање Југославије. Међу малобројним заговорницима „југословенске идеје“ у Великој Британији запажену улогу имали су Вилијам Ситон-Вотсон, угледни историчар који је добро познавао прилике на Балкану и Викем Сид, један од најбољих британских новинара, уредник спољнополитичке рубрике и главни и одговорни уредник утицајног листа „Тајмс“.

Југословенски одбор

Иако су деловали као невладине личности, Вотсон и Стид су, у духу енглеске традиције, бранили интересе своје земље без обзира што се нису увек слагали са политиком своје владе. А интереси Велике Британије на Балкану били су деценијама усмерени ка томе да се спречи утицај Русије на православне народе који су ту живели и да се овој великој словенској земљи онемогући излазак на „топло море“. Према мишљењу многих енглеских политичара и јавних радника, Србија је била продужена рука Русије на Балкану и зато су веома често били подозриви према њој. У страху да Србија не постане одскочна даска за руску доминацију у југоисточној Европи, Вотсон је све више почео да се окреће Хрватској, подржавајући идеје и ставове хрватских политичара у Југословенском одбору у Лондону. Угледни

Јован Дучић

историчар и академик Милорад Екмечић тврди да је Ситон-Вотсон „подржавао више Хрвате него Србе, верујући да су они више окренути Западу“ и да „основа Вотсонових идеја лежи у заговарању заједничке југословенске државе у којој ће католички Запад временом преузети вођство“.

Многи домаћи и страни историчари давали су велики значај улози Вилијама Ситон-Вотсона и Викема Стида у стварању Југославије, али су избегавали да нагласе да су се они залагали за југословенско уједињење по мери енглеских интереса, према којима је у новој заједници требало дати предност „западним католичким Хрватима“ у односу на „источне православне Србе“. Вотсонова „наклоност“ према Хрватима доћи ће поново до изражаја крајем тридесетих година, када се одлучивало о преуређењу Југославије и када је он здружено подржао хрватску федералистичку опцију о стварању Бановине Хрватске, августа 1939. године.

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ КОРПУС

Сви они проблеми који су оптерећивали односе између Срба, Хрвата и Словенаца у новоствореној држави, могли су се уочити још у време стварања Српског добровољачког корпуса у царској Русији. Сви они који су имали имало политичког слуха могли су, из понашања војника и официра, припадника та три народа у тек формираној добровољачкој јединици, извући корисне поуке за будућност, али то, нажалост, нису учинили. Политички ставови Хрвата и Словенаца који су најпре били аустријски војници, затим руски заробљеници, да би најзад добили статус српских добровољаца, подударали су се са мишљењем представника та два народа у Југословенском одбору у Лондону, који је формално заступао интересе Јужних Словена из Аустроугарске.

Мада је у Корпусу било 90 одсто Срба, новопридошли добровољци захтевали су да се та јединица више не зове „српска“, него „југословенска“. Постављали су и друге захтеве који су одисали шовинизмом и верском нетрпељивошћу: „... Да се одвоје хрватски и словеначки војници од српских и да се формирају засебни пукови са истонационалним официрима; да се не мешају католици и православни; да се Корпус никако не сматра војском православне Србије, већ засебном југословенском револуционарном војском, којој је једини задатак да буде реална политичко-војничка база у будућим мировним преговорима, после завршетка Првог светског рата...“

Држава помирења

Од Југославије се очекивало да буде држава помирења, да унутар својих граница сабере све Србе, Хрвате и Словенце, ублажи супротности и разлике које су их вековима раздвајале и обезбеди услове за њихов бржи економски и друштвени напредак. Међутим, дводеценијско искуство живљења у заједничкој држави не само да није испунило ова очекивања већ је постојеће антагонизме још више заострило, да је обесмислило и саму идеју на којој је ова држава поникла.

Потресен вестима из отаџбине да хрватске усташе врше покољ над Србима и разочаран у политичку елиту Краљевине Југославије, као и у саму југословенску државу, велики српски песник Јован Дучић је 1941. године из емиграције (САД) поручивао: „Југословенство није поникло ни из каквих позитивних основа, него из једног апсолутног неспоразума; продукт је једног нарочитог поремећаја свих здравих начела за живот, једна романтика која је постављена наспрот реалне политике и једна фатаморгана која је одвела у катастрофу државу Србију, једино реалну у том нездравом сну о немогућем и неприродном“. Жалио је што је Краљеви-

Руски цар Николај II

на Србија 1918. године избрисана са политичке карте Европе, да би уступила место „фатаморгничној“ и „проблематичној“ Југославији и за то оптужио политичке факторе у Србији што су неопрезно прихватили идеју о „братству југословенских народа“.

Један од парадокса који је пратио процес југословенског уједињења огледао се у чињеници да најватренији заговорници југословенске идеје међу српским политичарима и интелектуалцима нису довољно познавали цивилизацијске, културне и верске особности хрватског и словеначког народа са којима је требало ступити у заједничку државу. Многе личности у Србији које су биле у прилици да доносе одлуке о стварању југословенске државе нису ни закорачиле на онај део територије Аустроугарске где су живели Хрвати и Словенци, па према томе нису могле стећи реалну слику о расположењу та два народа да ступе у заједничку државу са Србима. Поједини историчари тврде да је престолонаследник Александар Карађорђевић, будући краљ Југославије, само једном пре Првог светског рата прошао бродом поред Сплита, поздрављајући окупљене далматинске омладинце на сплитској риви. То је, до тада, био једини његов контакт са „хрватском стварношћу“. Ни многи српски посланици који су 7. децембра 1914. године изгласали Нишку декларацију, којом се захтевало ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, нису познавали не само тренутне политичке прилике у Хрватској и Словенији, већ нису много знали ни о култури, вери и менталитету ова два народа.

Упућени тврде да су међунационални односи у Српском добровољачком корпусу у Русији још у лето 1916. године били јасан показатељ каснијих проблема који ће потресати Краљевину Југославију. О томе је историчар Драгослав Јанковић писао: „Добровољци су били барометар правог расположења хрватског

и словеначког народа у првом колективном сусрету са српским народом у току Првог светског рата“.

Када је, после низа перипетија, Српски добровољачки корпус коначно формиран, уз велику подршку руског цара Николаја II, међунационални проблеми у њему не само да нису отклоњени, него су се и заострили. Малобројна „словенска католичка браћа“ из Хабзбуршке монархије која су приступила овој јединици, испољила су неповерљив и нетрпељив став према српским официрима и војницима.

Велико разочарање у српској влади у време њеног боравка на Крфу настало је када се нису испунила Трумбићева обећања да ће се „хиљаде Хрвата и Словенаца“, који су као досељеници живели у Америци и Канади, пријавити у српске добровољачке јединице. На Крф је из Америке стигло само 2.000 Хрвата и још мање Словенаца, док је Срба у том добровољачком транспорту било више од 4.000. Уверење или можда илузија Николе Пашића да су „Срби, Хрвати и Словенци један народ са три имена“ и да имају један завичај било је озбиљно уздрмано кад му је Трумбић писмено саопштио разлоге зашто се његови саплеменници нису у довољном броју одазвали позиву да се упишу у добровољце: „Схватите да је код српских елемената изван отаџбине много лакше имати успјеха када се ради за помоћ Србији, јер већ само име довољно је да им објасни ствар и побуди одушевљење за њу“, каже Трумбић, „али то није довољно код Хрвата и Словенаца којима, кад их се зове у добровољце, треба улити увјерење да се не ради само о засебној српској ствари, већ и о њиховој и да се борба, у коју их се зове, води за ослобођење и њиховог завичаја, једнако као и онога њихове српске браће“.

Побуна у Загребу

Вест о оружаном побуни која је у Загребу избила против нове државне заједнице само пет дана после свечане церемоније проглашења уједињења „братских југословенских народа“ и образовања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као да је „затекла“ присталице југословенског уједињења који нису могли да верују да у Хрватској постоји снажан отпор идеји о заједничком животу Срба, Хрвата и Словенаца у једној држави. Нису се изненадили једино добри познаваоци политичких прилика у бившим аустроугарским покрајинама, јер су знали да већина хрватског народа и већина њихових партија с неповерењем, па чак и мржњом, гледа на новопроглашену државу.

Напету атмосферу отпора и противљења уједињењу стварали су челници двеју политичких групација – Хрватске сељачке странке и Хрватских праваша, као најекстремнијих експоната хрватског национализма. Вођа ХСС Стјепан Радић јавно је изјављивао да он не признаје „такозвано краљевство СХС под династијом Карађорђевића, будући да је оно прокламовано изван Хрватског сабора, без икаквог саветовања и икаквог мандата хрватског народа“. Радић се у својим говорима залагао

за стварање Независне хрватске Републике, мада су хрватски представници из Југословенског одбора 1917. године на Крфу потписали Декларацију у којој је недвосмислено писало „да ће држава Срба, Хрвата и Словенаца бити уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династојом Карађорђевића”.

Заједнички живот у новој држави био је оптерећен пропагандним стереотипима које је годинама ширила аустроугарска пропаганда (о „дивљачкој Србији”, „примитивним Србима”, „шизматичима”, „бизантизму” итд.), да „Србија нема шта да тражи преко оних граница које је добила 1878.”, да не постоји „никакво загранично српство”... У месецима након уједињења, по истом пропагандном моделу, римокатоличка црква и хрватске политичке партије прихватили су нове стереотипе о окупаторској српској војсци, пљачки хрватске имовине, затирању хрватског језика, писма и културе, финансијском искоришћавању Хрватске, спутавању цркве и непоштовању римокатоличке вере, запоставању хрватских области.

Рат у који је Аустроугарска монархија „гурнула Словене на Србију” неминовно је посејао мржњу и додатно неповерење. Злочини које је аустроугарска војска, сачињена добрим делом од Хрвата, Словенаца, па и Срба, починила у Србији нису могли да буду брзо заборављени. Још мање око 1.200.000 погинулих Срба у овом рату. Материјални губици (пљачке, рушење, затирање) који су умањили национално богатство Србије за више од 50 одсто у односу на предратни период, били су таквих размера да су хроничари описивали Србију као „костур”, разрушени и опустошени „војнички логор”, а амерички новинар Џон Рид ју је још у пролеће 1915. године називао „земљом смрти”. Године 1918. између Срба и Хрвата испречили су се догађаји из 1914, везани за фронт на Дрини, Сави, Колубари, Мачви, као места сећања на злочине непријатељске војске. Колективно памћење није допуштало брзи заборав и опроштај. Чињеница да је страхоте рата осетило око 4 милиона грађана Србије и да је у армијама Монархије (51 милион становника) било ангажовано око 500.000 регрута (14% укупног састава) са простора који су 1918. ушли у састав Краљевине СХС, говоре о степену неповерења са којим је започет заједнички живот у новој држави. Националне, верске, економске, културне разлике које су делиле становништво Краљевине СХС додатно су биле заострене ратом који је имао религиозан и братоубилачки карактер и неминовно је одредио природу будућег уједињења.

Прогон ћирилице из школа и штампе, забрана јавног исказивања националних осећања, велеиздајнички процеси, затвори и логори за Србе у Хрватској, део су друштвеног миљеа у коме је српски народ под Аустроугарском монархијом живео пре рата. „Освета клерикализма” огледала се у захтевима папе Пија Х да се од стране српска „болест” и наредбама султана о отпочињању „светог рата” против неверника (Србије и Црне Горе). Уједињење као да је изненадило и Србе и Хрва-

те, посебно српски народ, код кога, како пише историчар Љубодраг Димић, „није било духовне припреме за заједнички живот”. Српски народ, па ни његова војска која се храбро борила на Солунском фронту и ослободила отаџбину, нису знали шта их чека по ослобођењу, у којој и каквој ће држави наставити да живе. Југословенско уједињење годинама су заговарали писци, песници, интелектуалци, по својој природи склони недовољно рационалном размишљању, сензибилни, романтични маштари убеђени да се „југословенско духовно јединство” може брзо и лако досегнути.

Немоћ интелектуалне елите

Интелектуална елита, са своје стране, није успела, а није ни могла за кратко време да створи демократско друштво које ће бити спремно и способно да затоми све економске, социјалне, националне, верске, цивилизацијске, историјске супротности међу југословенским народима и окрене се искључиво заједничким вредностима и интересима. Поједини историчари склони су тврдњама да су обе Југославије формиране на брзину и да су због тога унапред биле осуђене на пропаст. Показало се да није довољно што је Србија у нову државу уложила своју државност и традицију, за њу жртвовала више од једне четвртине укупног становништва, дефинисала и дипломатски „изнела” југословенски програм и војском сачувала југословенски простор од комадања. На крају рата наша се у табору ратних победника и тиме омогућила осталим југословенским народима (Хрватима и Словенцима) да, преко формирања новонастале југословенске државе, напусте страну поражених и да се готово без жртава и последица прикључе победницима.

За настајање нове државе била је неопходна и воља сила победница да Аустроугарска монархија нестане са политичке карте Европе. Та воља је дефинитивно исказана у последњој ратној години. Ривалство Енглеске и Русије око решења Источног питања деценијама је сврставало Србију у руску интересну сферу, представљало као „предстражу” Русије на Балкану, изазивало подозрење западних сила. Руско иступање из рата 1917. године отклонило је у Великој Британији „страх” од настајања једне велике словенске државе на Балкану. На крају је и Италија, која је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца доживљавала као суспендовање одлука тајног Лондонског пакта из 1915. и која се супротстављала свакој помисли о стварању велике словенске државе на обалама Јадрана, морала да попусти пред чињеницом да та држава настаје у борби и „преврату” мимо њене воље. Нова држава је, завршетком рата, добила јасно одређене задатке и функцију у свету насталом на рушевинама великих царстава – да чини зид који спречава обнову германске опасности, да служи као „санитарни кордон” који онемогућава преливање идеја Октобра на Запад, да буде експонент победничких сила на Балкану и бранитељ мировног поретка успостављеног на крају рата.

Версајски мир потписан на Видовдан 1919. године

На „брзо уједињење“ утицао је страх међу хрватским и словеначким политичарима од социјалних ломова, опште несигурности, привредног хаоса, друштвених немира, револуционарних идеологија, спољне опасности (Италија), реваншизма и ревизионизма. Не треба занемарити ни политичку вољу Срба из Монархије да се уједине са матицом. Иако је међу Хрватима било присутно и настојање да уједињење буде извршено на основу „дуализма“, уз поштовање хрватског историјског и државног права, превагу је однела опција о „троименом народу“, која је чинила идеолошку основу ратног програма Србије и осталих чинилаца југословенског покрета (Југословенског одбора у Лондону), бар у првој фази рата.

Схватање о „троименом народу“, које су једни (Хрвати и Словенци) доживљавали само као „пропагандну формулу“ са изразитом оперативно-политичком функцијом у разбијању Аустроугарске монархије, други (Срби) су пригрлили као политичку филозофију која ће одредити и погледе на будуће државно уређење, али ће дуго подстицати и националну демобилизацију Срба, тј. одсуство бриге о националној, духовној, економској, културној интеграцији, што ће резултирати веома погубним искуством. Српски политичари, посебно они на власти, дуго нису увиђали да је идеја о „етничком унитаризму“ само фикција, илузија превазиђена стварношћу националног живота у Краљевини СХС. Прелазили су преко тога што су Хрвати и Словенци одбацивали „етнички унитаризам“, инсистирали на посебности свога језика, писма и књижевности (тзв. „језички

рат“), истицали у први план сопствену националну идеологију, наглашавали историјску индивидуалност и права (хрватско историјско и државно право), имали друштвену елиту (племство и грађанство, делом страног порекла, али изразите хрватске националне свести) и политичке партије способне да опструкцијом изборе оно што бројем и присуством у Народној скупштини нису могле.

Нова држава била је резултат међународних околности, али и самосталног избора српске политичке елите која је југословенско уједињење претпоставила стварању српске државе. Уједињење 1918. године окупило је скоро све Србе под једним државним кровом и значило је прилику да се, најзад, и српски народ, по својим особинама изразито полицентричан, национално интегрисан у оквирима очекиване југословенске интеграције. Уједињење је представљало значајну прекретницу у животу сва три народа. Њихово окупљање у оквирима граница исте државе значило је судар различитих историјских свести, традиција, менталитета и друштвених навика, суочавање дијаметрално супротних правних, монетарних, пореских, саобраћајних, просветних система, спајање друштава која су се умногоме разликовала, сусрет процеса модернизације (индустријализација и модернизација) са конзервативизмом аутархичног друштва и остацима феудалне свести у организацији друштвеног живота. Неразвијено грађанство није било у стању да југословенски, а тиме и српски простор уједињује на економским и културним основама, већ на политичком и идеолошком плану. Конзервативизам, искључивост, примитивизам, клери-

кализам оптерећивали су све области друштвеног живота. Свест о неопходности утемељења југословенског културног идентитета и осећаја припадности истом југословенском друштву никада није однела превагу над старим навикама и националним одређењима. Постојеће нације тешко су савлађивале већ формирану свест о својој „изузетности“, „особености“, „несводљивости“ на било који „колективни ентитет“. Изузетак су представљали једино Срби.

У периоду такозваног „државног провизоријума“, који је трајао до доношења Видовданског устава 1921. године, бивше аустријске, угарске и аустроугарске провинције задржале су своје посебне „земаљске владе“, аутономни делокруг рада, целовитост територија омеђену административним границама из периода Двојне монархије. Очување територија, административно обликованих у претходном историјском периоду, било је једна од битних саставница историјског и државног права, на које су, с посебном осетљивошћу, позивале политичке странке Хрвата. Готово без изузетка, све хрватске политичке партије, ослањајући се на историјско и државно право, заговарале су конфедералистичко или федералистичко државно уређење, у коме је Хрватска, као наследница претходне монархије, фигурирала у њеним историјским границама (Далмација, Хрватска, Славонија, Срем) и имала право да законодавно одлучује без надзора централних власти. Хрватски политичари су истрајавали у захтеву за посебним националним развојем у својој засебној држави, или јасно омеђеној и уређеној аутономији.

Идеја историјског и државног права била је супротна српском схватању државности. Српски политичари видели су у њој погубни анахронизам. Насупрот њој, владајућу политичку филозофију у држави представљала је идеја о „народном и државном јединству“. Српске политичке партије су, свесне велике етничке измешаности становништва и расутости српског ентитета, одбацивале сваку формулу државног административног уређења које би, у границама постојећих „историјских покрајина“, даље цепало, однарођивало и „мајоризовало“ српски народ. То је био један од основних разлога који је водеће српске политичке странке чинио заговорницима унитарне државе. Отуда су затечену административну поделу на округе и жупаније сматрали једним од узрока државне нестабилности, „огњиштима“ сепаратизма, заостатком аустроугарске политике која је истрајавала на разједињавању, денационализацији и удаљавању.

Подела Краљевине СХС на 33 области

Видовдански устав и Уредба од 26. априла 1922. године увели су нову административну поделу Краљевине на 33 области, заокружене не по националним, већ по „природним, социјалним и економским приликама“. Територија Србије, Војводине, Косова и Метохије и Санџака издељена је на 15 области, док су остали делови земље, са малим изменама, остали у оквирима својих ранијих „историјско-административних делова“ (Словенија – 1, Хрватска – 4, Далмација – 2, Босна и Херцеговина – 6, Македонија – 3, Црна Гора – 1). Несумњиво да је, уместо да сабира, административна подела из 1922. године још више дробила српски етнички простор, задржавала старе и уведила нове баријере међу Србима.

У првој деценији живота Краљевине СХС српске политичке партије искључивале су историјске, племенске, верске, покрајинске разлике као разлоге за ново преуређење и територијално издвајање из оквира постојеће државне целине. Страх да увођење федерације може да угрози заједничку будућност југословенских народа мешао се са убеђењем да је територијално разграничење на националној основи немогуће извести без „отварања“ било ког националног питања, посебно српског, с обзиром на разумевање овог народа на читавом југословенском простору. Отуда, у име државе коју су створили и љубоморно чували, Срби су свесно запоставили сопствене националне интересе, одбацили и саму помисао о формирању српског политичког покрета (као што су то чинили Хрвати између два рата) и одрекли се сопственог државотворног идентитета, зарад државне целине, којој није био суђено да опстане. Априлски рат 1941. године и окупација земље само су прекинули агонију у којој су се нашли југословенски народи, пре свега Срби и Хрвати, којима и без новог светског рата није било суђено да наставе живот у заједничкој држави. ■